

El món alt-medieval i el seu entorn artístic en les terres de l'antic vescomtat i abadiat de Sant Pere d'Àger.

Un apropament a llurs fonaments històrics,
artístics i arqueològics.
(segles XI-XII)

Francesc Fité i Llevot

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tesisenxarxa.net) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tesisenred.net) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tesisenxarxa.net) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

EL MON ALT-MEDIEVAL I EL SEU ENTORN ARTÍSTIC
EN LES TERRES DE L'ANTIC VESCOMTAT I ABADIAT
DE SANT PERE D'AGER. Un apropament a llurs
fonaments històrics, artístics i arqueolò-
gics.(segles XI-XII)

Memòria presentada pel llicenciat en Filosofia
i Lletres per la Universitat Central de Barce-
lona FRANCISC FITÓ I LLIBOT per a optar al grau
de Doctor.

Conforme
M. Riu

AGER 8 de Desembre de 1986

L'ARQUITECTURA RELIGIOSA

Possiblement, com en cap època, és cert allò que deia Taine (1), en relació amb l'obra d'art, quan apuntava que aquesta venia determinada pel conjunt resultant de l'estat general de l'esperit i els costums ambientals.

L'art medieval, especialment el de l'època feudal, gira entorn dels dos poders sobresortints de la societat -una societat, recordem, eminentment religiosa-, el senyorial i l'eclesiàstic, i es concreta en l'arquitectura per ells promoguda. A partir dels segles IX-X, aquesta prengué un paper rellevant i adquirí un grau al perfeccionament que no posseïa des d'època de l'Imperi a Occident. D'altra banda, la resta de les arts tendiran a girar entorn d'ella, excepció potser de la miniatura, que es desenvolupà sota directrius pròpies. Des d'un punt de vista estètico-teològic, no hem d'oblidar que el cristianisme valorà sempre l'arquitectura, juntament amb la música, per sobre de la resta d'arts plàstiques (2).

Tota font artística, més que qualsevol, serveix certament per esbrinar facetes d'aquest període i es reflexe espiritual i objectual de l'època, però no hi ha dubte que l'arquitectura -com idea de macrocosmos i materialització de la "Jerusalem Celeste"- és qui millor la defineix. Una arquitectura eclesial, generalment acompanyant la castral, que harmònicament s'acondicionava als relleus i marcs geogràfics on s'erigí.

Nosaltres hem dubtat, en acabar el treball de camp, entre oferir, d'una forma desglosada, ambdues arquitectures i la metodologia adoptada, que mostra monogràficament cada lloc, incloent les dues modalitats arquitectòniques. En certa forma, amb la voluntat de mantenir, sota el prisma històric, la unitat en la qual creixé i s'amotllà, donant peu freqüentment al desenvolupament de vilatges, molts dels quals sobreviuen encara amb l'encís que els generà, malgrat haver desaparegut a voltes l'obra castellera i àdhuc eclesial.

Evidentment, suposa això un trencament de l'anàlisi metodològica d'evolució estilística o comparativa, però hem cregut que era millor per a la seva comprensió topogràfica i territorial, car l'arquitectura que oferim, especialment l'eclesiàstica, respon a paràmetres locals i d'una importància secundària. Es tracta, sobretot, de petites esglésies parroquials o castrals amb poca incidència, que altrament manquen encara d'estudis aprofundits. S'ha estudiat la gran arquitectura catedralícia o monestirial des d'una òptica formal i estilística, tant en monografies, com en els manuals generals d'art medieval, sempre tenint en compte l'evolució i les tipologies de plantes i seccions que s'anaren concretant a partir de certs models o tradicions.

Solament en l'art pre-romànic -en el cas de Catalunya palesadament- per manca de grans models, s'ha tingut en compte aquesta arquitectura menor (3), que rebé un gran impuls en els segles IX-X. Creiem que és a partir d'aquesta arquitectura pre-romànica inicial, exponent i síntesi de les tradicions anteriors (4), que hom deu abordar l'estudi de l'arquitectura romànica a què fem al·lusió. Nosaltres -donada l'amplitud del tema- no pensem desenvolupar l'estudi amb l'amplitud que requiriria, però sí assenyalar alguns dels seus aspectes que hem cregut rellevants i constatables en els exemples que aportem.

Curiosament, veurem com el temple senzill de nau única, perma-neix sense massa variants al llarg de tot el període (segles XI al XII especialment) i com són poques les aportacions que rep, desenvolupades dins de l'anomenat Primer Art Romànic i tendents a l'adequació a la nova litúrgia (5).

Les grans esglésies, en el nostre cas canòniques, continuen en un primer moment la tradició basilical paleocristiana -la que serà sempre preferida per les grans esglésies- (6), de planta de tres naus, que des les darreres dècades del segle XI es veurà sovint substituïda també per la planta de gran nau única, amb transepte, absis més o menys desenvolupat, absidioles i l'afegiment de torres campanar, freqüentment sostingut per cúpola sobre el creuer. Planta que s'ha volgut relacionar amb les canòniques agustinianes

que proliferaran a partir d'aquesta època (entorn al 1080 sobretot), degut a una reforma i redreçament de les canòniques que s'endegà ja en la primera meitat del s. XI (7).

Es interessant ressaltar igualment, com la construcció de les petites esglésies parroquials es configura dins els marcs jurisdiccionalns de bisbats, monestirs o canòniques exemptes, que en un principi sembla que haurien de permetre cercar paral·lelismes o certes concomitàncies d'efectiu en llurs àrees respectives. Una de les hipòtesis que ens plantejarem, en endegar aquesta tesi, fou el veure de trobar algun tipus d'unitat o element definitori de l'arquitectura de l'àrea d'estudi.

Bàsicament, per aquesta arquitectura, cal parlar de dues etapes clarament diferenciades. La primera, com hem dit ja, dins el Primer Romànic, que atenyirà les esglésies construïdes "grosso modo" entre el 1040 i els darrers anys del s. XI, podent perllongar dit període, pel que fa a les petites esglésies, a les primeres dècades del s. XII -molts cops el canvi solament s'aperceveix en una millor qualitat de l'aparell-, amb un estil bastant uniforme i unes estructures formals i de resolució espacial coincidents.

Una segona etapa, ompliria la segona meitat del s. XII fins mitjan s. XIII. Etapes estilístiques que històricament vindrien a coincidir amb els períodes de màxima expansió de les fronteres del comtat d'Urgell, dins el qual s'inclou l'àrea de treball fonamentalment. La primera etapa o període, omplint l'època d'Arnau Mir de Tost i el seu net Guerau Ponç de Cabrera, el primer vescomte d'Agger. La segona etapa, més allunyada en el temps i també en l'espai, coincidint amb l'assoliment definitiu de la frontera i la conquesta de tot l'antic àmbit del regne àrab de Lleida.

Coincidència d'etapes estilístiques i històriques que és important ressaltar, per tal com el cobrament de pàries primerament i les conquestes, posteriorment, possibilitaren l'obtenció de quantiosos guanys, que en una part important s'aplicaren de ben segur a la construcció de noves esglésies dins els territoris de repoblació, principalment, i en general serviren per impulsar totes les arts

plàstiques -de forma especial les de caràcter sacre-, dins un marc polític-religiós, en el qual els bisbes i abats, al costat de les classes senyorial, posseïrien el paper indubtable de promotors (8).

No pot entendre's la gran renovació arquitectònica del romànic, sense tenir en compte aquestes premisses de caràcter socio-econòmic, que coincidiren així mateix amb el gran redreçament de l'agricultura i el comerç, que propiciarien així mateix un augment notori de la població (9). En una paraula, el romànic en el nostre cas, no solament suposa un estil de renovació d'edificis anteriors, ans també l'estil amb el qual s'anaren construint les noves parròquies dels territoris que es conquerien i repoblaven seguidament.

Creiem que seria de més donar una reiterada descripció dels rasgues i elements definidors del Primer Romànic o Romànic Lombard, que En J. Puig i Cadafalch(10), En Durliat (11) i altres autors (12), seguint els seus passos, han perfilat i matitzat en alguns dels seus aspectes més discutibles.

Tampoc creiem necessari posar en debat les terminologies emprades per les distintes etapes del romànic, les quals foren ja objecte de successives discussions pels "Amics de l'Art Romànic", pel que fa al territori català (13). Es més, nosaltres en prescindim en certa forma, car veiem més l'evolució de l'art romànic català com una gradual concreció de formes que s'anaren concretant al llarg del s. XI -tal com ja hem adelantat- i que d'alguna manera es perpetuaren per l'esdevenidor fins mitjan segle XIII, quan es produí el canvi d'estil.

D'aquesta faïçó, l'anàlisi evolutiva d'estil, orgànicament, caldria veure-la més en el perfeccionament dels aparells i, des la segona meitat del segle XII, en l'adopció de la volta apuntada de canó seguit o reforçada amb arcs faixons. I, no cal dir-ho, en la gradual desaparició de les arcuacions lombardes i lesenes i l'adopció d'una decoració escultòrica -en el cas de Catalunya, com sabem, adoptada molt tardanament; segona meitat del s. XII-(14). Decoració escultòrica que es desenvoluparà, com en els exemples castellano-lleonesos i navarro-aragonesos, en les portades, els permòdols

dels ràfecs d'absis i murs, en els capitells de columnes adossades de l'interior del temple, en els finestrals i finalment, en temples abacials, en els capitells de les ales dels claustres.

En el cas particular nostre, ho hem decidit així sobretot, per tal com la predominança de petites esglésies parroquials fa difícil classificar-les seguint les pautes proposades per En Puig i Cadafalch i autors posteriors(15), on bàsicament hi tenen cabuda els exemples més esponerosos.

Solament Covet, St. Miquel de Montmagastre, St. Pere d'Ager i St. Sadurní de Llordà, dins l'àmbit estricte del nostre estudi, hi tindrien cabuda, a les quals s'hi podria afegir els altres exemples que hi aportem: Olius, Abella de la Conca, Sta. Maria de Lluçars(B. Ribagorça), Sta. Mª de Mur, Sta. Mª de Camarasa, St. Pere i Sta. Mª de Cubells i Sta. Maria de Salaverd o Vallverd. Igualment, malgrat tractar-se d'exemples d'una menor importància, -dins les plantes de nau única i capçalera triconque- St. Oïsmè de la Baronia, St. Romà de Comiols, St. Bertomeu de la Vall d'Ariet. Temples, alguns d'ells ja citats per Puig i Cadafalch i els autors de l'"Art Romànic a Catalunya". Recordem: Covet, St. Pere d'Ager, St. Sadurní de Llordà, l'església de Llimiana (que ens hem deixat de citar), Olius, Abella de la Conca, Mur, Camarara, les de Cubells.(16)

S'ha parlat de la geografia del Primer Romànic(17) i dels seus límits, coincidents amb els de l'anomenada Catalunya Vella. Una dada que a nosaltres ens interessa ressaltar, per tal com el Montsec veurem que se situa en la frontera d'ambdues Catalunyes i en certa forma s'adverteix una certa diferenciació tipològica, tendent sobretot a la supressió de la decoració d'arcuacions i lesenes lombardes, en les esglésies de la vessant sud del Montsec, àrea on neixeria l'abadiat d'Ager. Aspecte aquest que ferem notar ja en un article (18), on parlàvem del romànic en relació amb les canòniques, especialment enfocat a l'estudi de la Col.legiata de St. Pere d'Ager.

S'ha relacionat per alguns autors la introducció del Romànic

Lombard amb el fenomen del benedictisme, especialment amb la figura de l'abat Oliba (19), que a través de les seves relacions i influència hauria possibilitat, no solament la seva introducció, sinó també la seva difusió. No volem entrar en cap polèmica, però sí que creiem que té importància aquesta relació entre monaquisme benedictí i romànic lombard. Generalment s'ha destacat l'austeritat d'estil d'aquesta arquitectura, despallada de tot ornament escultòric, en la qual solament la plàstica dels volums, potenciada per la decoració geomètrica d'arcuacions i lesenes, crea els ritmes decoratius (20).

No volem insistir-hi, però és un fet, que es dedueix de la mateixa documentació, que fins mitjan segle XI -almenys en la Catalunya de Ponent- els benedictins varen gaudir del favor de les classes senyoriales, puix a ells feien les deixes més importants i els encomanaven els nous territoris per artigar i repoblar, de tal forma que el primer impuls del romànic anà lligat a ells indubtablement -penseu, per exemple, Tavernoles-(21).

Entenem, que és a partir d'aquestes premisses que deu entendre's l'arrelament del romànic lombard dins l'àmbit de la Catalunya Vella i els territoris que foren expugnats en les primeres dècades del s. XI, en el qual se situa el territori del comtat d'Urgell fins època d'Ermengol II i Arnau Mir de Tost. A partir dels anys quaranta -aproximadament, com deiem- les zones de conquesta recent, malgrat mantenir les fórmules del romànic lombard, deixaran de banda els típics temes d'arcuacions lombardes i lesenes, mostrant-se amb una nuesa total de superfícies murals. Podem afirmar que es perd la puresa inicial del romànic lombard, tan arrelat en les terres pirinenques, i es desenvolupen formes d'una major senzillesa.

En el cas concret de la Vali d'Ager, per exemple, solament ens apareixen arcuacions en tres cassos; a la Mare de Deu del Remei del castell d'Oroners, on en l'absis apareixen les típiques arcuacions combinades amb lesenes, com era l'usual -segurament fou construïda en els primers temps entorn a la dècada del 1040-; en l'església castral de St. Llorens d'Ares, on apareixen restes d'una

filada d'arcuacions en la façana nord -arcuacions, sostingudes per petites mènsules de perfil rodó amb un petit símbol decoratiu incís dins un cercle al centre de la cara-, que no podem saber si existiria també en la zona absidal, actualment enderrocada; finalment, més tardanament, ens apareix també en l'absis de la Col·legiata de St. Pere d'Ager un reng d'arcuacions afegides al coronament -degut a les restauracions, actualment es fa difícil el seu estudi, puix se seguí una restauració totalment arbitrària que ha modificat totalment l'antic traçat i estructura, segons es podia deduir dels vestigis que persistien, molt pocs, degut a què es tractava d'una superposició al mur-.

En la zona del Mig Segre també escassegen els exemples de temples amb arcuacions. Exceptuant la petita església de Vall-llebrerola, la resta -pel que es dedueix dels pocs exemplars conservats- segueixen unes directrius pròpies, malgrat mantenir-se dins els paràmetres del Primer Romànic, de forma semblant a com ho constatem també a la Vall d'Ager.

En la zona del Pallars Jussà, en canvi, molt més sotmesa a les influències urgellenques, el predomini del romànic lombard pirinenc hi és més palès. Tots els exemples del s. XI mostren arcuacions i les típiques lesenes: Bescarri, Abella de la Conca, St. Sadurní de Llordà -segons es despren del que resta-, Mur, Moró, l'Estorm, la vella església del castell de Guàrdia i àdhuc en les restes que fins ben recentment han subsistit del cloquer de St. Vicenç de Tolo -fins fa deu anys-; cloquer que estructuralment emparentava amb els de Llordà i Abella.

Per tant, ho repetim, el Montsec -d'Ares, de Rúbies i Serra de Comiols- assenyala la frontera o delimitació d'expansió del romànic lombard pirinenc, típic de la Catalunya Vella, en relació amb el romànic que tot seguit es desenvolupa en els indrets esments de la Noguera: La Vall d'Ager i el Mig Segre. Recordem que ambdues zones es veieren sotmeses a la jurisdicció de canòniques de nova creació -Ager i Montmagastre; la segona ja hem vist redotada per Arnau Mir de Tost l'any 1054-, encarregades de l'organització parroquial i religiosa. Hom pot suposar que aquestes influïren en la

en l'adequació de la nova arquitectura ? o es més encertat veure la seva formulació com variant allunyada de les àrees dels centres de difusió del romànic lombard pirinenc ?.

Del que no dubtem, és de què dita arquitectura fou executada per tallers fou executada per tallers de gent especialitzada en la construcció d'aquesta arquitectura; almenys durant el s. XI i primeres dècades del XII. Més enllà d'aquest període, ens trobarem que se superposen obres d'indubtables tallers locals a les que inclouriem dins la segona etapa o període.

Entre aquestes obres de taller local, dins de la Vall d'Àger hi inclouriem els exemples de Montlleó, Sta. Eugènia de la Règola i St. Salvador d'Oroners; dins l'alta Noguera també s'hi podrien situar les esglésies de St. Miquel de Tartareu i de St. Salvador del Vilot d'Alberola. Totes elles, si no fos per les referències documentals, les considerariem per la seva rusticitat del s. XI. Encara hi podríem afegir l'església de Sta. Maria de Montessor (Os). Tant l'aparell, com la resolució de les voltes menté la tècnica primitiva i la rusticitat pròpia del primer període.

Seguidament, passarem a donar una breu, però detallada descripció, primerament de l'arquitectura menor i deixarem per un segon apartat els exemples més reeixits que hem ja citat.

Pel que fa a les plantes establim la següent classificació:

1)-Tipus senzill. Consistent en un espai unitari i rectangular, el de la nau, al qual s'afegeix directament l'hemicicle de l'absis. D'aquest tipus possiblement ho serien, dins del s.XI, les esglésies de St. Vicenç i St. Salvador d'Àger. La primera segurament reformada al s. XII i ambdues amb les voltes transformades en època gòtica.

També dins del s. XI: Sta. Maria del Pla (actualment molt malmesa i documentada en la primera meitat del s. XI), Sta. Maria i St. Bertomeu de Claramunt (les dues molt malmeses; la segona a més a més gairebé enterrada), St. Miquel de Mallabecs (segurament del s. X; molt primitiva i d'una gran rusticitat i simplicitat), St. Miquel de Montaspre (també enderrocada), Sta. M^a

d'Oroners i St. Salvador (aquesta enrunada; molt tardana dins del s. XII), Sta. Maria de Pedra (presenta l'absis quadrangular de reforma posterior; s. XII), La Pertusa, St. Miquel d'Alòs, St. Joan i St. Marc d'Anyà (malgrat tractar-se d'una església doble, aquestes es comuniquen solament per una arcada i ambdues mantenen planta d'aquesta tipologia pròpia), St. Urbà de Montclús (la planta és més més complexa, però presenta una nau única més ampla a la qual s'afegeixen un absis principal i una absidiola), St. Esteve d'Anyà (amb la volta enfondrada), St. Martí de la Vall d'Ariet (malgrat reaprofitar com recinte mural el propi del castell, se situa tipològicament en aquest grup), St. del Caragol (ant. torre de Dàdila, dins el munic. o poble de la Força), St. Miquel i Sta. Maria de Grialó (les dues adjuntades, la segona del s. XII, però autònomes les plantes totalment), St. Miquel de Montmagastre (transformada en l'absis al s. XII i en la nau, manté la cripta del s. XI; l'absis conté com a Ponts tres fornícules), St. Urbà de Montsonís (mostra l'absis descentrat per exigències del terreny) Sta. Maria de Salgar, St. Eudald de Rubió de Baix (castellera com la de St. Urbà de Montsonís, mostra també l'absis descentrat pels mateixos motius; ambdues defineixen perfectament el tipus de petita església castral molt austera), St. Serni de Vall-llebrerola, Sta. Maria de Vernet, St. Climent de Vilves, Sta. Maria de Rúbies, Sta. Maria de Meià (ant. del castell), Biosca, St. Serni de Gavarrà, St. Esteve de Moró, St. Martí de Puigcercós, St. Feliu de Guàrdia, St. Vicenç de Toló, Sta. Maria de Bellmunt, Sta. Maria de Calladrons, St. Esteve de Cabestany, St. Miquel d'Estopinyà, St. Vicenç de Finestres, Sta. Quitèria i St. Bonifàs de Montfalcó (es tracta de dues petites capelles que solament es comuniquen per una arcada; St. Bonifàs la més petita), St. Salvador de Natjà, Sta. Marina de Soriana.

Com hom pot veure hi ha un predomini d'aquest tipus senzill de planta per esglésies parroquials o ermites, si es poden definir així. Durant el segon període que hem establert dins els segles XII-XIII, podem situar-hi: St. Salvador d'Oroners, Sta. Eugènia de la Règola i la Trinitat (aquesta del s. XIII i amb la nau re-

-formada), St. Salvador de Blancafort (del s. XII, molt simple), St. Salvador del Vilot d'Alberola, St. Miquel de Castelló de Farfanya (totalment reformada i transformada, amb afegiments i restauracions del s. XIV), St. Miquel de Cubells, St. Pere de Cubells i Sta. Maria del castell, també de Cubells, La Figuera (St. Antoni; s. XIII), Sta. Maria de Montessor (d'una rusticitat i simplicitat ben pròpia del primer romànic; s. XII), St. Miquel de Tartareu (del castell, substituïnt-ne una d'anterior segurament de menors mesures, de finals del s. XI; solament en algunes parts dels paraments del mur recolza una datació avançada), Sta. Maria del castell de Tragó i l'ermita de Sta. Llúcia, St. Salvador de Marcobau, St. Miquel de Montmagastre, Sta. Maria de la Vedrenya (Montmagastre), Sta. Maria de la Figuereta (Aldòs), St. Martí de St. Romà d'Abella de la Conca, St. Miquel de Collfred (s. XII), St. Miquel del Caragol (caiguda; del s. XII tot més, fou reformada tardanament segons mostren els carreus subsistents), Sta. Mª de Grialó (desapareguda gairebé), St. Salvador de Marcobau, St. Miquel de Rubió de Mig, St. Miquel de Camporrells, Sta. Sofia de Casserres, St. Jaume d'Entença, St. Just de Falç, St. Jaume de Miravet, St. Martí (o Sta. M^a) de Montanyana i St. Joan, St. Salvador de Natjà, St. Miquel de Pilzà, Sta. Anna de Pinyana, St. Junt de Purroi, Sta. Maria de Valdellou, Sta. Maria i Sta. Anna d'Algar, St. Esteve (absis trapezoidal) i Sta. M^a de l'Obac de Viacamp.

2)-Tipus de nau única amb presbiteri. Externament es configura en dos cossos d'edifici a més de la zona absidal. Són molt pocs els exemples. Dins del s. XII hi ha l'església de St. Jaume de Cas (segurament es tracta d'una església del s. XI (el tipus esmentat, que es reformà i amplià, com actual^{ment} es mostra, al s. XII, en la primera meitat). Bescarri, al Pallars Jussà (Conca d'Allà), és del s. XI i es concepuda amb els tres cossos típics de les lombardes d'aquest tipus. Finalment St. Julià de Boix pertany ja al s. XIII, amb un presbiteri molt poc profund.

3)-Tipus de planta simple i capçalera triconque. Segueixen les característiques apuntades ja per Puig i Cadafalch (22). Del s. XI solament tenim l'exemple de St. Oisme de la Baronia citat ja per Puig i Cadafalch i Whitehill (23).

Del s. XII, en canvi, tenim els exemples ja esmentats de St. Bertomeu d'Ariet i St. Romà ^{de} Comiols, que presenten unes característiques molt semblants i una cronologia coincident. Les dues datables dins la segona meitat del s. XII. Mentre a la Baronia els tres absis se solden formant una planta trifoliada, en ambdues ens trobem amb una planta que se situa dins del grup on inclou Puig i Cadafalch les de Sta. Maria de Cervelló, St. Llorenç de Munt, Abrera o St. Pere de Ponts. A més de l'absis principal, se situen en la zona que aniria el presbiteri dues absidioles, com si marquessin la zona de transepte, amb l'única finalitat d'augmentar el nombre d'altars, com veurem serà usual al s. XIII, època en la qual també s'obren capelles en dita zona en esglésies que hem situat dins l'apartat 1), com St. Salvador de Marcobau o St. Jaume de Miravet o St. Miquel de Tartareu.

- 4)-Tipus de planta única i doble absis. Solament posseim l'exemple esmentat de St. Urbà de Montclús, del s. XI, actuant un d'ells com absidiola.
- 5)-Tipus de doble nau i doble absis. Hem citat també ja els exemples existents per tal com les plantes apareixen amb autonomia pròpia, com si es tractés d'esglésies col.locades juntes. En dos cassos almenys, Grialó i Ager, la col.locació es produï en etapes diferents. St. Salvador d'Ager es consagrà el 1048, mentre St. Vicenç existia ja el 1041. Sta. Maria de Grialó -totalment desapareguda- s'afegí al s. XII, mentre St. Miquel existia des del s. XI. En canvi, St. Joan i St. Marc d'Anyà pertanyen a un mateix temps d'execució i pensades com espais eclesials ben diferenciats i de ben segur amb portades d'ingrés pròpies -l'actual és tardana, així com l'arc d'unió de les naus. Un altre exemple és el de Sta. Quitèria i St. Bonifàs que ja hem citat, on els espais són desiguals i es concepí des d'un principi la comunicació de les naus -la de St. Bonifàs extremadament petita, sebla més concebuda com santuari. També amb doble nau paral.lela i versemblantment

comunicades, podriem afegir-hi els exemples de St. Andreu de Llimiana i la possible església de St. Feliu de Malagastre, ambdues molt malmeses les naus per treure'n conclusions definitives. En el cas de St. Feliu -en els documents es parla també de Sta. Maria- caldria dur a terme l'excavació arqueològica de les naus.

Dins dels grans exemples, ens restaria parlar de les dues tipologies de plantes que hi són presents.

- 6)-Planta de nau única amb transepte i un sol absis. Com exemple més clar, dins la segona meitat del s. XII, per tal com sobresurt externament del cos mural de la nau, tenim l'exemple de St. Miquel de Camarasa. Hi podriem afegir, amb dubtes, Sta. Maria del castell de Cubells, que mostra en la zona del presbiteri com dues capelles laterals a manera de transepte, que no sobresurten externament. Més dubtós és encara l'exemple de St. Miquel de Castelló de Farfanya, pertanyent també a la segona meitat del s. XII, però molt modificada. Actualment mostra en el mur meridional una capella semblant a l'anterior, sense que sobresurti externament; l'afegiment d'una altra nau al mur N. no permet assegurar-ho per aquesta zona de l'església, però de ben ben segur hi existiria també. Aquest tipus de planta s'avindria, però, a la reforma que s'efectuà al s. XIV.
- 7)-Planta de nau única amb transepte i tres absis. L'exemple més preclar és Sta. Maria de Covet, la construcció de la qual cal situar a la segona meitat del s. XII bàsicament; a més, se li afegí un cos occidental molt reduït amb tribuna alta i escales de caragol d'accés en els angles. Un altre exemple inacabat i dins del s. XIII és el de Sta. Maria de Salaverd (Tragó), del qual resta solament la zona del transepte i capçaleres.
- 8)-Planta de tres naus i tres absis. Dins del s. XI hi podem situar els exemples de Llordà, Llimiana, Mur i St. Pere d'Ager. Dins del s. XII, l'església ribagorçana de Sta Maria de Lluçars.
- 9)-Planta circular. Solament existeix l'exemple al municipi d'Anyà de l'ermita de Sta. Cecília amb reformes que semblen del XII.

Criptes: Són pocs els exemples d'església amb cripta. Els més interessants són els de Sta. Maria la Vella d'Ager i el d'Olius, que queda allunyat de l'àmbit del nostre estudi. A Ager, malgrat estigui malmesa, per les restes subsistents i la descripció que en feu Villanueva (23), sabem que la cripta mantenia l'estructura de les criptes catalanes del s. XI, dins el corrent del romànic lombard, d'igual forma que la d'Olius, entre les quals cal citar comparativament les de Cardona, Vic i Roda d'Isàvena.

La cripta de St. Pere d'Ager es diferenciava de totes elles, però, per no posseir presbiteri elevat -a la manera italiana-, essent l'accés a través d'una nau-corredor subterrània. Hem de puntualitzar, que la cripta s'inclogué en l'estructura d'un temple anterior -primera meitat del segle XI-, al qual se superposà l'actual col·legiata (mireu la monografia que sobre el conjunt de St. Pere oferim al volum de les monografies). Ager, no és pas un exemple aïllat de superposició d'esglésies. Dins del nostre àmbit podem esmentar també Moró, on l'església primitiva quedà totalment fora d'ús i incomunicada respecte de la superior; també segurament Natjà posseï un temple anterior al que se superposà l'actual, que avui estaria incomunicat -per aquest motiu no podem assegurar-ho plenament-.

Criptes més senzilles de presbiteri elevat les trobem també a St. Salvador d'Ager i es possible que a la de St. Vicenç. Per les prospeccions efectuades coneixem un xic la de St. Salvador -avui plena de runa i osso, per haver funcionat com assari-, que era d'espai unitari sense columnes i volta de canó seguit, a la qual es de suposar que s'hi accedia -com a St. Llorenç de Lleida, per la zona frontal del presbiteri.

Cloquers: Pel que fa als cloquers, veurem que segueixen la tònica general dels catalans dels segles XI-XII. Com sabem, els de torre, solen soldar-se en una de les cares exteriors de la fàbrica del temple. Menys usuals són els campanars

situats sobre el creuer. Pel que fa als d'espadaña, se solen situar sobre el mur de la façana i solen constar de dues arcades. Anem tot seguit a donar-ne la classificació:

De torre; Dins del s. XI- Abella de la Conca (quadrilong i ubicat sobre el tram meridional del transepte, ressaltant part d'ell externament), Llordà (soldat al mur oest) i el de Toló -actualment desaparegut com hem dit-, que pel que restava s'emparentava amb aquest darrer (s'adossava també al mur meridional).

Dins del s. XII- St. Pere d'Ager (s. XII; sostingut sobre cúpola en el tram meridional del transepte, constituït per un sol pis; inacabat), St. Vicenç d'Ager (quadrilong; s. XII-XIII, també amb el remat inacabat. Era també independent i soldat al mur meridional arran de la façana occidental. Constituït per dos nivells), St. Miquel de Montmagastre (com els anteriors, totalment amb els murs nus; isolat en la zona occidental, on posteriorment se soldà amb la nau allargada del temple romànic; sabem que es construí també entre finals del s. XI i primeres dècades del XII), St. Urbà de Montsonís (del s. XII; soldat igualment al mur oest de l'església. També constituït per dos únics nivells), Sta. Maria de Covet (independent i soldat al mur septentrional de la nau; constitueix una gran torre que sembla igualment inacabat, després que rebé certes modificacions), Algerri (ja és del s. XIII segurament, però manté les constants dels campnars anteriors).

Montanyana, en canvi, presenta una torre campanar amb decoració d'arcuacions molt tardanes i transformades (data de la segona meitat del s. XII i se solda al mur oest, en la pròpia façana). També difereix de la resta, el cloqueret de St. Oisme de la Baronia, del s. XII segurament, puix està concebut a manera d'edícul, amb finestres geminades en totes les cares, amb una ubicació semblant a les torres llanterna o cimboris del creuer d'algunes esglésies.

Solament existeix un exemplar de torre-campanar de planta circular, que apareix a Gavarra, soldat al mur nord de l'església. Dins l'Alt Urgell, cal relacionar-lo amb els exemples andorrans. Data segurament de la segona meitat del s. XI i apareix buit internament. Les finestres són geminades.

Del tipus d'espadanya i dins dels segles XII-XIII posem tres exemplars: St. Salvador de Marcobau, Sta. Maria de la Vedrenya i el de l'església de Vernet.

Si exceptuem els campanars d'espadanya, dels quals Barral i Altet (24) situa ja alguns exemplars dins el s. X, la resta de cloquers, com hem vist, són del tipus torre, pel qual caldria estudiar-los paral·lelament al desenvolupament del tipus de torre militar, que des del s. IX-X tindria una llarga florida -com hem vist- en les nostres terres, amb la qual guarden una estreta relació.

Com ens indicava el Dr. Cirici (25), es tracta de torres de planta quadrada o quadrilonga, que mantenen una certa independència respecte de la fàbrica del temple, sense però que apareguin totalment isolats, a l'estil dels "campanile" italians -ésclar, fent excepcions com les de Tatll o Coll de Nargó-, ans soldats a la fàbrica del temple per algun dels seus costats. Tipus de campanar infinitament més freqüent que el situat sobre del creuer, sostingut per una estructura cupolar.

Puig i Cadafalch adverteix també (26) de la simplicitat de les torre-campanar i de la seva singularitat, tot fent notar la seva invariabilitat al llarg del s. XII respecte als models concretats el segle anterior, car solament hi apareix la diferenciació d'aparells. Ens els descriu com torres prismàtiques de base quadrada, sense ressalts decoratius, amb una alçada que es correspon amb les mesures del perímetre i presentant una proporcionalitat semblant a la dels minarets andalusis o magrebis, tot afirmant que es tracta d'una pràctica apresada de les construccions militars (27).

Era usual que fossin buits internament, facilitant l'accés a la part superior mitjançant escales de fusta; a partir del s. XIII també es començaran a fer les típiques escales de pedra de caragol, usuals per al període gòtic. Les del campanar de St. Vicenç d'Ager ho seran ja. (28)

Com destacarem ja, en parlar de St. Pere i St. Vicenç d'Ager (29), els campanars faran la doble funció religiosa i defensiva i de guaita, el qual permet explicar-se el concepte de torre que sovint s'aplica a molts dels cloquers. En el cas de parròquies, molts cops són els promotors els seus propis habitants, esdevenint la torre així també bé comú. Com exemples clars del que venim dient, podem situar els campanars d'Ager o del castell de Montsonís, que clarament s'integren al sistema defensiu castral - a Ager el de St. Pere -; possiblement els de Llordà i Toló i el de Montmagastre feren aital funció. En altres casos, com Covet, potser repondrien a la defensa de la pròpia església. El de St. Vicenç d'Ager, en canvi, sembla integrar-se més al sistema defensiu murallat de la vila.

Pel que fa a la semblança externa d'aquestes torres, advertim també en la zona sud de les ostribacions del Montsec, com succeïa amb la resta de la fàbrica de les esglésies, un despulament absolut d'elements decoratius. Desapareixen arcuacions i lesenes i àdhuc les típiques finestres de doble o triple obertura. De fet es mantenen solament els gran finestrals d'arcada de mig punt de la zona de campanes; en els pisos intermitjos tot més s'hi col·loquen espitlleres o finestrans de petit tamany.

Com succeïa amb les esglésies, en la zona del Pallars ens trobem amb què els campanars de Llordà, Abella i sens dubte el que fou de Toló segueixen les directius lombardes. En canvi, tant els d'Ager, com el de Montmagastre o Montsonís, entre finals del XI i meitats del XII, apareixen ja amb les noves característiques, ben paleses als posteriors de St. Vicenç d'Ager, Covet o Algerri. Una excepció és el de Montanyana, que curiosament, ja dins de la segona meitat del s. XII, conserva molt transformada la decoració de tipus lombard.

Material i paraments. El material més usual són els distints tipus de pedra calixa del país i també les pedres sorrenques o de sauló, abundoses des de Montanyana fins la Vall d'Ager, car unes i altres configuren els materials fòssils de les platges i sedimentacions d'un antic mar geològic. Per exemple, l'assentament petri del conjunt de St. Pere és tot ell de pedra sorrenca i de ben segur serví de cantera, puix es conserven capitells i columnes de la cripta, que foren fets amb aquest material, així com bona part dels cornissament^s esculturats de la Col·legiata. També l'assentament del conjunt casteller de la Baronia de St. Oisne ho és, però no s'emprà com material de cantera.

Així i tot, el material predominant pels paraments dels murs serà la pedra calixa, emprada igualment per les cubertes o teulades, especialment del s. XI. Es tracta en aquest darrer cas de lloses irregulars, emprades tal com afloren en certs indrets. El seu ús es farà tradicional i s'utilitzarà per les cases i altres edificis pagerols fins ben recentment, molts combinant-ho amb la teula àrab també del país.

La forma de col·locació era ben senzilla. Per sobre de la volta de l'església s'hi disposava un llit de terra que servia alhora per nivellar els pendents i facilitar l'assentament de les lloses, que s'anaven encavalcant des dels ràfecs, on s'hi havia situat prèviament una filada acollada amb argamaça, fins al vèrtex. En certa forma era una tècnica simplificada, que substituïa les llicelles pirinenques.

Amb un ús molt menys freqüent trobem emprada també la pedra tova -un primer exemple ens aparegué a la capella de Sta. Coloma, on aparegueren grans carreus paralel·lepedes, perfectament ben tallats, que no puguem determinar quin fou el seu ús-; per exemple en alguns dovellats de finestres, com a St. Llorens d'Ares o la Pertusa i en cap cas en les voltes.

Aquesta utilització dels materials del país és interessant con-sig-nar-la, per tal com forneix els edificis de les coloracions pròpies del paisatge de llurs entorns, produint-se així un equilibri i una harmonia no alcançada en cap altre període.

Pel que fa als paraments, se segueix el descrit per En Puig i Cadafalch (29). Gradualment, al llarg del s. XI, es passa d'un "opus incertum", molt irregular, a un tipus d'aparell més uniforme de filades de carreus allargats, de mesures reduïdes, tallats a cops de martell -no s'hi adverteix l'ús de cap tipus de cisell-. En Puig i Cadafalch ens parla d'un "opus quadratum" mal treballat, que considera de tradició romana, els carreus del qual s'assenten sobre un morter de sorra grossa, que conforma junts acusadament gruixuts. Des d'aquest concepte general, ens parla de variants en l'aparell i adverteix com gradualment aqueix es va perfeccionant, com més moderna és l'obra; es clar, quan es tracta d'obres d'una certa importància.

Molts cops apareixen filades, en els paraments, en les quals els carreus petits alternen amb els allargats; filades que no sempre mantenen la regularitat. Poden aparèixer també filades "d'opus spicatum" i àdhuc "d'opus reticulatum", de clara tradició romana com l'anterior, dels quals no hem trobat ni un sol exemple.

Molts cops s'ha parlat, que aquest petit aparell d'ús generalitzat en tota l'arquitectura del romànic, traduïa en certa forma l'"opus testaceum", emprat tradicionalment en les ribes de l'Adriàtic i molt especialment en la zona de la Lombardia, on es parla de petrificació de l'arquitectura en maó (30).

Pel que fa a l'arquitectura de la nostra terra, nosaltres veiem la situació més complexa, car acceptar la introducció d'un parament forà per la nova arquitectura del primer romànic resulta simplista. Estem més en l'opinió de Puig i Cadafalch, que veu el pas del gran aparell al petit en les pròpies construccions de casa .. A més a més, també en l'arquitectura mossàrab s'hi veu l'abandó del gran carreu, encara emprat en el mon visigot, pel petit. Nosaltres som de l'opinió de la confluència de tradicions mediterrànies de l'antigor, algunes presents a casa nostra, revitalitzades o senzillament exteses per les costes mediterrànies pels "magister comacini", puix que en llocs com Tarragona han aparegut els testimoniatges de l'antigor emprant ja carreuats petits en els paraments, tal com posà en evidència En Puig.

Si ho haguessim plantejat amb claretat des d'un principi, ens hauria plagut fixar una sistemàtica tipologia d'aparells i argamacas, necessària per determinar llurs variants dins el marc de Catalunya, que d'altra banda serviria per establir també l'evolució gradual fins els nous tipus de paraments del segle XII, els quals inicien llur transformació a partir dels darrers anys del segle XI. Així i tot, és tasca complexa, perquè no hi ha un ús regular d'aparells i perquè no sempre es poden datar amb exactitud les esglésies. Com assenyalava el Dr. Riu, l'anàlisi inicial deuria partir dels exemples ben documentats d'esglésies, per tal com aleshores servirien d'element comparatiu per la resta. Així i tot, en la part monogràfica, hem fet un primer esforç, per concretar "grosso modo" els paraments més usuals dels períodes estudiats, sense matitzar llurs variants. Hem de ressaltar, que es tracta de paraments molt més uniformes que els que apareixen en les construccions militars de castells i torres, on els elements tradicionals hi són presents amb major èmfasi, alhora que es detecta tallers de treball distintes que els executants de les esglésies, com si existissin gent en colla especialitzada per cada tipus de construcció, es clar, dins els paràmetres propis de l'estil del moment.

Com explica Puig i Cadafalch i els autors esmentats anteriorment de l pre-romànic, els paraments de l'onze -constituïts per carreus units amb argamaça- esdevenen d'una major solidesa, car substitueixen l'argamaça primitiva de fang per la de calç. En el nostre cas, del parament primitiu adjuntat amb fang solament posem els exemples de St. Miquel de Mallabecs i St. Martí de les Tombetes (Moró), que hem situat dins del s. X. Amb això no volem dir que no existeixi algun exemple anterior al s. IX, on encara sigui paral·lel l'ús de l'argamaça en el parament. L'estudi arqueològic de Sta. Coloma (Àger) ens proporcionà la descoberta de restes de mur d'argamaça, el qual ens parla de l'arrelament del seu ús, que solament en les èpoques de major incertesa, en hàbitats molt primitius el seu ús desaparegué. D'altra banda, en el món àrab se seguí emprant de forma continuada. Així, el seu esmerç generalitzat des de finals del segle X, cal entendre'l també com recuperació d'una

tradició i no solament com aportació forana. El tipus de mur que es farà usual en les esglésies, d'altra banda també de tradició romana, serà el consistent en un cos de reble revestit interna i externament pels paraments que hem estat comentant.

Ja dins del s. XII, seguint també Puig i Cadafalch (1) que ressalta el seleccionament i millor qualitat de la pedra, advertim un ús continuat de la pedra calça, però de millor qualitat en les obres més reeixides -de gra més fi; per exemple St. Jaume de Cas-, el qual la fa més apta per l'aplicació del cisell, que en molts casos serà el dentat -A Cas mostren, encara visible, els carreus les marques-.

Es passa en aquest segle ja al denominat "aparell mitjà" de carreus treballats amb eines de picapedrer, com acabem de dir. Un aparell, on els carreus apareixen més ajustats i amb els junts tancats. Això es degut amb la major treball del picapedrer que es fa més acurat encara en la talla d'impostes, cornises, carreus dels pilars, columnes adossades, dovellats etc..., en els quals s'empra la pedra de millor qualitat, que molts cops deu ésser transportada de lluny.

Pel que fa a l'aparellat de les voltes, caldrà esperar a la segona meitat del s. XII perquè aquest evolucioni des del tipus de reble i llosat emprat des del s. X almenys.

Pel que fa als murs, aquests se segueixen, estructuralment, construït de la mateixa forma que al segle anterior. Fins i tot es manté la típica alternança de filades de carreuat més minç amb altres d'"opus quadratum" o àdhuc, sense massa regularitat, s'alternen els dos tipus de carreu, diferenciats solament per la talla.

El pas del s. XII al XIII suposarà, si més no, suposarà un major perfeccionament d'aquest parament, el qual veurem regularitzar llurs filades, sense gairebé augmentar el tamany dels carreus.

St. Jaume de Cas, St. Jaume de Miravet, Sta. Maria de la Vedrenya són clars exemples del nou aparell del XII. També en la base del cloquer de St. Pere d'Ager s'adverteix clarament el canvi d'aparell. Dins la segona meitat del s. XII, l'interior de la nau de Covet, Camarasa etc. mostren el gradual perfeccionament a què feiem al·lusió. Altres exemples, com Sta. Eugènia de la Règola, St. Salvador

del Vilot d'Alberola, St. Salvador d'Oroners o St. Miquel de Montessor ens apareixen com clars exemples d'obres efectuades per tallers locals que han assumit les tècniques del primer romànic, però amb una major rusticitat si cal.

Les voltes i murs. Segurament, exceptuant Sta. Coloma i possiblement St. Miquel de Mallabecs i St. Martí de les Tombetes, la resta d'esglésies que aportem apareixen abovedades. Sobre la primera, d'una nau i capçalera sobresortint rectangular, en tenim gairebé una certesa absoluta; per les altres dues no és tan gran, car no hem efectuat l'estudi de prospecció i excavació arqueològica. Pel que fa als murs, poc podem dir, si no ho fem en relació amb les cubertes, puix apareixen sense cap mena d'element peculiar. Generalment es tracta de murs bastant gruixuts, l'espessor dels quals oscil·la entre els vuitanta centímetres i el metre vint, sent el freqüent un metre d'espessor.

Quant a les voltes, establirem tot seguit les tipologies, car són també un dels elements importants per a la datació de les esglésies:

1)-Bòveda de canó seguit de mig punt. Les més antigues són les del temple inferior de St. Pere d'Àger, que tot més deu datar-se dins la primera meitat del s. XI. Sens dubte es tracta de voltes que mantenen encara la pròpia tradició, de les quals en fa esment Puig i Cadafalch (32) al parlar d'una tipologia arcaica constituïda per reble coesionador de les lloses disposades verticalment. Un tipus de cobriment senzill, a voltes irregular, que es perpetua fins la segona meitat del XII i a la qual se li adjunten els faixons de forma articulada -com superposats-. A partir de dit període, veurem que aquest tipus de volta es veurà ja substituït per l'aparellada amb "opus quadratum" petit, de carreuada ben tallada i aparellada -Gualter, abans d'ésser destruït, oferia les dues modalitats, corresponents a dues etapes constructives-. Així i tot, el tipus de volta primitiva es perpetuarà en el món rural, car serà emprada per a la construcció dels cellers. Serà el mateix que succeeix amb els aparells també emprats en obres

rurals els més primitius, des del tipus unit amb argamaça fins a l'"opus spicatum".

A més de la cripta d'Ager -temple inferior-, podem situar dins el s. XI: Montsonís (St. Urbà), la Pertusa (Corsà), St. Eudald de Rubió de Baix -totes elles castelleres. Montsonís i Rubió amb absis des centrats i la Pertusa amb l'absis modificat a finals del s. XI primera meitat del XII. Es tracta d'esglésies molt petites, que en part expliquen la manca de faixons, amb un fort caràcter militar. També del s. XI ho són Sta. Mª de Salgar i St. Vicenç de Toló (caiguda).

Dins del s. XII, amb un caràcter molt local i una manca total d'obra de picapedrer: Sta. Eugènia de la Règola, St. Salvador del Vilot d'Alberola, Sta. Maria de Montlleó (totes en bastant mal estat; la primera la més ben conservada i en procés de restauració) i Sta. Maria de Tragó. Es clar, es tracta d'esglésies de tamany molt reduït que mai foren parroquials.

2)-Volta de ^canó de mig punt amb arcs torals. Es el tipus més freqüent del s. XI; s'hi enumeren: St. Pere d'Ager (3 naus), Sta. Maria del castell d'Oroners, St. Llorens d'Ares, St. Urbà de Montclús, St. Miquel d'Alòs (com St. Sadurní de Vall-llebrerola és un altre exemple d'església amb absis decorat amb arcuacions lombar-des), St. Joan i St. Marc d'Anyà, St. Sadurní de Vall-llebrerola, Sta. Mª de Vernet, St. Climent de Vilves, Sta. Maria de Rúbies (també porta arcuacions a l'absis), Sta. Maria de Biosca (?), St. Esteve d'Olius, St. Sadurní de Gavarra, Sta. M^a d'Abella (e naus) St. Andreu de Bescarri, St. Feliu de Guàrdia (amb la volta enso-rrada), Sta. Mª de Bellmunt, St. Vicenç de Montfalcó, Sta Marina de Soriana.

Del segle XII ens apareixen: St. Salvador d'Oroners, Sta. Maria de Pedra (església del s. XI que com la de la Pertusa fou refor-mada a finals del s. XI o primeres dècades del XII. La capçalera quadrada i l'arc toral que s'apoya sobre impostes llises que coro-nen els pilars adossats, per la factura dels carreus semblen pertà-nyer a aquesta segona època), St. Jaume de Cas (de fet, l'ampliació de la nau suposa una reforma total, restant solament en la part

de l'absis i presbiteri panys de parament primitiu), Sta. Maria de Collfred (solament per l'aparell exteriors, puix internament es tota arrebossada, i per la sèrie de permòdols tots iguals de rotlle en la part de l'absis, hom pot establir la seva cronologia dins la primera meitat del s. XII), Sta. Maria de la Vedrenya (apareix amb un cornisament de pedra als ràfecs que s'hauria pogut afegir més tard), St. Jaume d'Entença, Sta. Maria de Lluçars (3 naus).

3)-Bòveda de canó seguit apuntat. Hi pertanyen esglésies dels s.

XII-XIII. Al s. XII la de St. Miquel de Montmagastre (podria pertànyer amb més certesa a finals del s. XI), St. Miquel de Montessor, St. Miquel de Tartareu (ambdues molt rústegues i dins els constants del s. XI; obra segurament d'algun taller local), St. Miquel de Camporrells (molt senzilla i de nau molt llarga), l'església de Pilzà (mostra gualment la persistència decorativa amb arcuacions a tot l'entorn dels murs, molts modificades). Dins del s. XIII, l'església de la Figuera, de Marcobau i de St. Salvador d'Ager, ja amb bon aparellat en les voltes.

4)-Bòveda de canó apuntat amb arcs torals. Els exemples no són gaires. Dins del s. XII cal situar-hi Sta. Maria de Camarasa, Sta. Maria de Covet i St. Miquel de Castelló de Farfanya (que sofrí reformes importants al s. XIV), com exemples més reeixits. Després, St. Bertomeu de la Vall d'Ariet, St. Romà de Comiols, l'església de St. Romà de Comiols, l'església de Natjà.

Dins el s. XIII hi podriem incloure segurament Sta. Maria de Valldellou i tot el grup de les esglésies de Cubells.

En el cas de les esglésies d'Ariet i Comiols, la volta segueix essent la típica del s. XI; solament els carreus millor tallats de cornises, impostes i faixons denoten la cronologia. Camarasa, Covet i Castelló, en canvi, com ja hem dit, juntament amb les esglésies de Cubells mostren voltes de bon parament.

En relació amb la planta de la nau, les voltes amb torals, determinen un nombre de trams no superior a tres. Unes de dos trams, que dins del s. XI són: St. Pere d'Ager (reformada al s. XIV), St. Llorenç d'Ares, Pedra (el toral hem dit afegit al XII; l'església

del onze), St. Miquel d'Alòs, St. Sadurní. de Vall-llebrerola, Sta. Mª de Rúbies, St. Serni de Llordà (3 naus), Sta. Maria de Bellmunt, St. Joan i St. Marc d'Anyà, Sta. Marina de Soriana. Dins del s. XII: St. Salvador d'Oroners, St. Jaume de Miravet, St. Salvador de Santalinya, St. Bertomeu de la Vall d'Ariet, St. Romà de Comiols, Sta. Maria de Covet.

De tres trams al s. XI: Sta. Maria d'Oroners, St. Urbà de Montclús, Sta. Maria de Vernet, St. Climent de Vilves, St. Esteve d'Olius, Sta. Mª de Llimiana (3 naus).

Segles XII-XIII: St. Jaume de Cas, St. Jaume d'Entença, St. Pere i Sta. Maria de Cubells, St. Miquel de Castelló de Farf..

En relació amb els murs, ens resta parlar encara de varios aspectes. En primer lloc de les arcades laterals de les esglésies d'una nau, ubicades entre trams per tal de reforçar les pressions de la volta, que ja apareixen en exemples de meitats del s. XI. Per exemple St. Miquel de Montaspre (de dos trams; ensorrada). També a St. Miquel de Grialó i St. Esteve d'Anyà (té també ensorrada la volta).

Dins del s. XII: St. Bertomeu de la Vall d'Ariet i St. Miquel de Collfred.

Un altre element a destacar són els ofrenaris o petites fornícules per depositar les ofrenes; element encara no massa estudiat. Apareixen en sa major part, en temples del s. XI. Generalment se situen en les parts baixes dels murs, sense que estigui establert d'una forma pre-fixada el lloc d'ubicació.

A Sta. Maria d'Oroners ocupen la part baixa del mur occidental per sobre del banc circumdant i es tracta de petites i simples fornícules quadrades; a St. Llorens d'Ares ocupen els baixos dels murs de tot l'entorn del presbiteri i són semblants als anteriors. D'ells difereixen els de Pedra, situats a mitja alçada del mur nord en la zona dels peus del temple; ni apareixen de triangulars i quadrats. Cal sens dubte un estudi sistemàtic i històric d'aquest element, que podria servir per exemple per comptabilitzar el nombre d'habitants d'una comunitat.

En molts casos, en esglésies sobretot del s. XI, veiem corrent

l'ús de pilons o bancs de pedra situats tot al voltant de la nau, adossats directament als murs, que haurien servit per seure, en substitució dels bancs de fusta que esdevindran després corrents. En el nostre cas els trobem perfectament conservats a Sta. Maria d'Oroners, Sta. Maria de Rúbies etc....

Absis. Predominen els semicirculars com hem adelantat, generalment provistos, els d'una nau, d'una petita finestra al centre -en esglésies importants com St. Pere de Cubells en tenen tres-. En la següent enumeració no farem distincions de classificació entre els ornats i llisos, provistos solament d'una cornisa o senzillament amb el ràfec de la teulada sortint col.locat directament sobre el mur.

Del s. XI: St. Vicenç d'Ager (caldría incloure'l per l'aparell amb els del segle dotze, puix sembla refet), St. Salvador també d'Ager (no es conserva complet), St. Pere d'Ager (els dels col.laterals apareixen plans externament, car s'han embegut en la massa mural; com hem dit, el central mostra arcuacions lombardes), Sta. Maria del pla, St. Jaume de Cas (fou modificat en part al s. XII), Sta. Maria i St. Bertomeu de Claramunt (gairebé desapareguts), St. Miquel de Mallabecs (s. X; restes), St. Miquel de Montaspre (mig enderrocat), Sta. M^{re} d'Oroners (amb arcuacions i lesenes), St. Urbà de Montclús (doble absis), Sta. Maria de Santalinya, St. Miquel d'Alòs, St. Joan i St. Marc d'Anyà (2 absis), St. Esteve d'Anyà, St. Miquel de Grialó, St. Feliu o Sta. Mre de Malagastre (?)(de doble absis), Sta. Maria de Montsonís (descentrat), Sta. Maria de Salgar, St. Eudald de Rubió (descentrat), St. Climent de Vilves, Sta. Maria de Rúbies (decoració lombarda), Sta. Maria de Biosca, St. Esteve d'Olius, Sta. Maria d'Abella (3 absis), St. Andreu de Bescarri (decoració lombarda), St. Miquel de Montllobar, St. Esteve de Moró (el superior, superposat, del s. XII), Sta. Mre de Mur (3 absis, un desaparegut), St. Martí de Puigcercós, St. Feliu de Guàrdia (decoració lombarda), Sta. Maria de Llimiana (3 absis i decoració lombarda), St. Andreu de Llimiana (doble absis), St. Sadurní de Llordà (desapareguts), St. Miquel de la Vall, St.

Gervàs de St. Miquel de la Vall (l'actual del s. XII; als baixos restes d'un anterior del s. X o primera meitat del XI), St. Salvador d'Estorm (decoració lombarda), Sta. Maria de Bellmunt, Sta. Justa de Calladrons, St. Esteve de Cabestany, St. Vicenç de Toló (desaparegut), St. Vicenç de Finestres, Sta. Marina de Soriana. Del s. XII: Sta. Maria de Montlleó, Sta. Eugènia de la Règola, St. Salvador de la Règola, St. Salvador del Vilot d'Alberola, les esglésies de Cubells, l'església de la Figuera, St. Miquel de Camarasa (l'únic exemple de decoració a base de columnetes i capitells), St. Salvador de Santalinya, St. Miquel de Tartareu, Sta. Maria de Tragó, Sta. Maria de Vallverd (e absis), Sta. Llúcia de Tragó, St. Julià de Boix, St. Pere de les Ventoses, Sta. Maria de l'Anou i de la Figuereta (Aldòs), St. Bertomeu de la Vall d'Ariet, St. Romà de Comiols, St. Miquel de Collfred (exemple d'absis amb substitució de les arcuacions per permòdols), St. Salvador de Marcobau, St. Miquel de Montmagastre (un dels exemples claríssims de substitució de les lesenes per columnes amb basaments àtics; segurament executat en la transició del s. XI al XII), Sta. Maria de la Vedrenya, St. Miquel de Rubió de Mig, Sta. Maria de Vernet, Sta. Maria de Covet (amb permòdols decorats en l'absis típicament de la segona meitat del s. XII) Sta. Maria de Calladrons, St. Miquel de Calladrons, St. Miquel de Camporrells, St. Just de Falç (desaparegut), Sta. Maria de Lluçars (3 absis com a Covet i permòdols decorats o esculpits com a Covet), St. Jaume de Miravet, l'església de Natjà (hem dit més amunt que la part baixa podria pertanyer al s. XI), l'església de Pilzà (decoració d'arcuacions molt modificades a tot l'entorn dels murs). Heu pogut notar que hi hem afegit també els exemples del s. XIII.

Ens restarien enumerar les plantes que hem descrit com triconques: Dins del segle XI ja citarem St. Oisme de la Baronia; del s. XII, St. Bertomeu de la Vall d'Ariet i St. Romà de Comiols.

Pel que fa als quadrilongs o quadrats simplement hi podem situar: Dins del s. XI, els dels col.laterals del temple inferior de St. Pere d'Ager. Més antic, el rectangular sobresortint de Sta. Coloma i el modificat al XII de Sta. Mª de Pedra. Encara dins del XI

els de Sta. Quitèria i St. Bonifàs de Montfalcó que no ressalten externament. A Viacamp també el trapezial de St. Esteve, ja al s. XII.

Pel que fa als semicirculars del s. XII ens hem deixat citar els de Sta. Maria i St. Joan de Montanyana.

Elements de suport. Cal referir-se en aquest apartat molt especialment, vistos els murs, als pilars i columnes -aquestes majorment adossades- de les esglésies de tres naus, puix com hem vist, en les esglésies de nau única es tractarà simplement de pilars adossats, que es corresponen amb els arcs torals, sense capitells-impostes -solament a Cas ens apareixen amb decoració molt simple geomètrica-. L'usual són impostes llises, com a Pedra o St. Bertomeu de la Vall d'Ariet.

En els exemples més avançats, el pilar adossat es veura substituït sovint per columnes adossades també. La columna exempta totalment gairebé no es usada. El primer exemple el tenim en les criptes de Sta. Maria la Vella d'Ager i la de St. Esteve d'Olius. A Ager amb columnes de fust monolític coronat per capitells esculturats -els estudiem en la part monogràfica- i basaments àtics. També en trobem en la tardana tribuna alta de Sta. Maria de Covet, també amb capitells esculturats.

En els casos de Llordà (desaparegut tot), Llimiana i Mur, incloses totes en la mateixa àrea, ens apareixen els típics pilars en creu que ja descriu Puig i Cadafalch (33), que des de la primera meitat del s. XI es troba en diversos indrets de Catalunya. De totes elles, la més tardana és la de Mur, que se situa en la segona meitat del s. XI. Abella de la Conca, també en dita àrea, mostra en canvi pilars quadrangulars amb columnes adossades -millor pilars de secció circular-, que es corresponen amb els torals de la nau i col.laterals.

Ager apareix com l'exemple més interessant -vegeu la part monogràfica-, per tal com en la segona meitat del s. XI mostra ja en els pilars quadrilongos en planta de creu, columnes adossades per totes bandes. Es tractaria, sens dubte, del primer exemple d'un generalitzat de la columna adossada característica del XII.

Tribunes altes i nàrtex. Aquest apartat el tocarem molt de passada, car el desenvolupament el trobareu en la part monogràfica de St. Pere d'Àger, on ho fem en relació amb les canòniques i llurs promotors, l'aristocràcia feudal. Elements que apareixen sobretot com persistència o vell concepte del món imperial carolingi, sense que ens vulguem estendre en els seus orígens paleocristians, presents també en l'arquitectura asturiana d'impuls reial. El seu origen més immediat, per tant, és el "Westwerk" carolingi (34) i la seva presència es justifica en funció dels promotors dels temples -l'esmentada aristocràcia-, car esdevenen a la vegada llocs d'enterrament en la part baixa, en un moment que no es permetia l'enterrament en l'interior del temple, i alhora com setial d'honor la part elevada. A Mur i Covet es tracta solament de la tribuna alta. A Àger, en canvi, ja és un veritable nàrtex -com es troba a Poblet- (35).

Obertures. Portes i finestres. Hem anat veient els diversos elements que componen les esglésies que estudem, ens calia veure encara les obertures, veritables mesuradors de la llum, que serveix per a definir els espais interiors.⁵ Hauser i altres autors han parlat de la pesadesa de les formes i volums del romànic (36) i també de la poca il·luminació que el caracteritza, uns i altres per motius diferents, que es relacionen tant amb el constructiu, com amb l'estètic. I, inclús, amb el geogràfic, si ens atenim al que ja Focillon (37) defineix com romànic meridional o de la zona mediterrània. Aspectes que ens conduirien a unes teoritzacions que considerem innecessari desenvolupar aquí.

Tal com advertia ja Puig i Cadafalch (38), en entrar al s. XI, es generalitza l'ús de les finestres de doble biaix, que havien aparegut ja al segle anterior (39). El tipus de finestra d'espitllera, d'un sol biaix, queda restringida a molts pocs exemples i serà més freqüent en les construccions de caràcter castral. Així i tot, com podeu veure pel quadre annexe, es troben encara alguns exemples. Hem cregut innecessari donar aquí detallada comptabilitat del nom-

bre i distribució de les finestres. Solament volem puntualitzar algunes de les conclusions extretes del seu estudi. El lloc més freqüent i preferit per col·locar-les és el mur de mig-dia; generalment una en el tram proper al presbiteri i tot més dues, puix és freqüent també situar el portal en aquesta zona. A més a més es obligada la col·locació de la finestra absidal i habitual la col·locació d'una altra finestra al mur occidental, més elevada, que sovint pren la forma de creu (40). No tant abundants, també apareixen exemples de finestres geminades.

Mostren finestra de creu en el mur occidental Cas (s.XII), St. Llorens d'Ares, Montclús, Tartareu, St. Bertomeu de la Vall d'Ariet, Sta. Maria del castell de Meià, St. Serni de Llordà i finalment Lluçars, que en presenta tres sobre dels absis (aquesta darrera també del s. XII). Pel que fa a exemples de finestres geminades, molts cops cegades, tenim La Pertusa, Soriana i la doble de Sta. Quitèria de Montfalcó, a més de les dels cloquers d'Abella, Gavarra i St. Llorens d'Ares(aquest darrer del s. XII).

Generalment, els finestrals de doble biaix apareixen ben constituïts, amb un bon dovellat exterior. Així i tot ens apareixen també exemplars en els quals l'arcada es constituïda monolíticament d'una sola peça externament; els exemplars són pocs i no massa il·lustratius. Ens apareixen a Cas, segurament reaprofitant les peces de l'edifici anterior, i a St. Salvador del Vilot d'Alberola, que es construí també al s. XII.

Sens dubte, el bon acabat de les finestres de doble biaix deu relacionar-se amb la introducció del primer romànic, puix exemplars com Sta. Maria d'Oroners ens mostren uns dovellats perfectament resolts, de forma semblant a com ens apareixen també en el temple inferior de St. Pere d'Ager.

Pel que fa a les portades, també apareixen des del s. XI amb arcada de mig punt i dovellades. Com hem avançat, segurament per motius climatològics, es prefereix també el mur meridional per la col·locació. No deixen d'abundar, però, els exemples amb ubicació al mur occidental.

Dins del s. XI, amb col·locació al mur meridional citem: Sta. M^a del

Pla, Oroners, Montclús, St. Miquel d'Alòs, Meià, Olius, Abella, Bescarri, St. Feliu de Guàrdia, Calladrons, Pilzà etc.. Del s. XII: Montlleó, Castelló de Farfanya, St. Pere de Cubells (s. XIII), La Figuera, St. Romà de Comiols...

En el mur occidental, dins del s. XI: Montaspre, Pedra, Sta. Eugènia, Sta. Salvador de Blancafort (les dues darreres del XII), St. Bertomeu de la Vall d'Ariet (també del s. XII), Grialó, St. Eudald de Rubió, Valleberrerola, Vilves, Llordà i St. Miquel de Montmagastre (aquestes dues amb els portals desapareguts). Dins el s. XII, a més de les citades: Montessor, St. Miquel de Montessor (la té al mur Nord i és del s. XIII; Sta. Maria és qui li té), Sta. Maria de Tragó, St. Julià de Boix, Sta. Maria d'Almatà, Collfred, Marcobau, La Vedrenya, Vernet, Vilves, Covet i Rúbies (aquesta del s. XI), Pinyana, Viacamp, Natjà, Cabestany (és del s. XI), Camporrells i Lluçars (té una porta més primitiva al mur de migdia i la del mur occidental es reformada).

Ens apareixen al mur nord, sempre per exigències funcionals i d'assentament, La Pertusa, St. Llorens d'Ares, Alberola, Montsonís, Bellmunt, Miravet, Montfalcó i Soriana, dins del s. XI. Alberola, recordem que és del XII, St. Jaume d'Entença i Natjà. La darrera perquè posseix doble porta, al mur occidental com hem vist i en aquest mur.

Pel exemples que es conserven, com hem dit, les portes del XI són sempre d'arc senzill de mig punt. Al s. XII, en canvi, apareixen portals ja de doble arcada, com a Moro (església superior). En alguns exemples, com al temple inferior de St. Pere d'Ager, l'arc apareix un xic peraltat com era típic al se. anterior. (40) Generalment, en els casos que s'ha conservat, el portal mostra per la part interior un relleix, on s'hi situaven les pollegueres dels galfons de les frontisses de les portes -es conserva tal qual i en ús a Oroners; també es pot veure a Cas o en un dels portals elevats del cloquer de St. Pere d'Ager-.

A partir de la segona meitat del s. XII, ens apareixen també portades monumentals que es relacionen ja amb l'anomenat romànic

internacional o segon romànic. Dins del s. XII podem fer esment de la de Covet, les de Montanyana i la de Toiva (pertanyent a l'església de Falç). Totes elles ornades amb escultura que es relaciona amb el mon navarro-aragonés i, per tant, amb els camins de peregrinació, com fem notar a l'apartat dedicat als camins. De totes elles, posseeixen timpà les de Sta. Maria de Montanyana i la de Covet. Més tardana és la de Natjà, sense timpà i amb una disposició semblant a les de St. Joan de Montanyana i Tolva, i del s. XIII les de Sta. Maria de Cubells -també amb decoració escultòrica i dins l'escola de Lleida- i un grup amb el dovellat reseguit per l'extradós per un guardapols llis que tanca a nivell d'impostes. Són d'aquest grup, les de Boix, St. Pere de Cubells (portal vell cegat de migdia), Natjà (el portal de migdia), Viacamp. Un model de portada que es troba primerament al transepte de la Seu Vella de Lleida -Porta Berenguer- i que serà molt comú en les terres de la zona del Segre, on l'esperit del Cister sembla haver influït en la seva definició formal.

Altrament, hom pot parlar de façana orgànicament concebuda, en els casos de Covet i Sta. Maria d'Almatà únicament. Les dues composades pel gran portal i un "oculus" bastant gran en la part superior. Indubtablement, a Covet datable del s. XIII, com segurament Balaguer, el portal de la qual mostra la simplicitat formal i nuesa decorativa pròpia d'aquest darrer romànic ponentí influït en part pels nous corrents del Cister -no oblidem que a Balaguer s'hi troba l'església bernarda de les franqueses-.

Claustres. En relació amb les esglésies canòniques i com element que s'integra a l'església volem afegir quatre referències sobre els claustres. De fet, solament són dos i romànic s'en conserva solament un. Es tracta dels claustres de St. Pere d'Ager -no sabem com seira, puix es substituí per un de gòtic- i de Tur. D'ells, el més interessant és la seva ubicació davant la façana occidental, actuant a manera d'atri, com es troba també a Cardona. Col·locació que s'ha volgut relacionar amb la reforma canònica i inclús amb el seu paper d'integrador dels distints edificis que componen el

conjunt; en els casos d'Àger i Cardona, inclou un castell senyorial -dels vescomtes-(41); en el cas de Mur, les dependències pròpies de la Canònica.

El claustre de Mur, l'únic que manté la vella estructura romànica, està format per una planta, de mesures molt reduïdes, gairebé quadrada, amb quatre galeries que delimiten el pati central, compostes per les cubertes, sostingudes per arques simples d'arcs de mig punt que suporten columnetes fornides de basaments i capitells. Deu datar-se en un període posterior al de la construcció de l'església, dins la segona meitat del s. XII segurament. Se situa curiosament a un nivell inferior al de l'església, pel qual cal accedir a l'església per una graonada; això fa també que l'església ressalti més del conjunt.

En greu estat de degradació i abandó en els anys de postguerra, darrerament ha sofert importants accions de restauració que li han retornat bastant la vella imatge. Així i tot, degut a la mala qualitat de la pedra, l'escultura dels capitells és molt malmesa i solament en alguns dels capitells de l'ala occidental hom pot apreciar la decoració escultòrica que recorda algunes de les figuracions dels capitells del claustre de Roda d'Isàvena; l'estil també té cert parentiu.

Els elements decoratius. No ens detindrem en l'estudi dels elements decoratius del Primer Romànic, consistents bàsicament en les arcuacions lombardes i les lesenes en els exemples ja aportats, en contrast, com hem vist, amb la nuesa decorativa de les petites esglésies de la zona sud de les estribacions del Montsec -fent les excepcions que ja hem vist-. Nuesa decorativa que es manté, en general, també en els exemples del s. XII; com hem vist, solament Collfred mostra un ràfec en l'absis amb permòdols de rotlle i Montmagastre columnes adossades a l'absis i arcuacions molt modificades.

Perpetuació de decoració d'arcuacions present també en algunes esglésies de la Ribagorça, que s'allunyen dels models primitius, com són les de Pilzà i Falç. Hi ha pocs estudis sobre dita evolució que caldria fer (42).

Dins del segon romànic, però, cal destacar l'increment de l'escultura i la pintura sobretot, car arquitectònicament són poques les aportacions estructurals. Sabem que dites arts decoratives reben gran increment des de finals del s. XI. En el cas de l'escultura, ho hem repetit varies vegades, a Catalunya no es desenvolupa ampliament en les esglésies fins a la segona meitat del s. XII. La pintura, en canvi, mural o sobre taula, rep un fort impuls i esdevé medi usual per decorar les esglésies, inclús les més petites i en un nombre important les canonicals (43).

L'escultura es desenvolupa bàsicament en portades, absis i finestres; en els capitells, arquivoltes, timpàs i permòdols. També com hem vist, en els claustres. Generalment, la de millor qualitat i contingut sol ésser la de les portades, car és de més fàcil lectura que la de les columnes adossades dels pilars de la nau. Seguiria en importància la dels absis.

De totes les esglésies estudiades per nosaltres, solament la de Covet entra de ple en l'àmbit jurisdiccional de l'abadia d'Ager, pel qual ens referirem a l'escultura de les aplegades molt de passada. L'església amb un programa escultòric més complet és sens dubte, l'esmentada de Covet, l'anàlisi iconogràfica de la portada de la qual ha estat objecte ja d'estudi per part del Dr. Yarza (44). A més de la portada, estilística i estructuralment emparentada amb la d'Artaiz (Navarra), el programa escultòric ateny una sèrie de capitells de la tribuna alta, obra d'un taller distint (45), la cornisa decorada de la línia d'impostes dels absis - amb escaquejats en les absidioles i relleus figuratius d'un estil ben diferent a la zona de l'absis principal -, els capitells de les columnes adossades de la nau (molt toscs) i els permòdols dels ràfecs dels absis externament. Pel que fa a l'escultura de la façana i la tribuna, a més a més dels parentius navarro-aragonesos, s'han cercat filiacions d'estil amb el claustre de la Seu d'Urgell. Segurament ja als inicis del s. XIII, s'afegiria encara l'esmentada rosaça de la façana.

En relació amb Covet cal també citar la portada de Tolva (provinent de Falç), que mostra una mateixa disposició -sense timpàs-

i la decoració coincident de petits caps en les arestes rebaixades. Un tema que ens tornarà a apareixer més tardanament, combinat amb altres elements, a Natjà. També ens apareix certa decoració vegetal en les impostes dels capitells coincident i que emparenta també amb St. Joan de Montanyana molt clarament; tema, que d'altra banda, es present també en impostes de capitells del claustre de St. Pedro el Viejo d'Osca. Sta. Maria de Montanyana mostra timpà esculpit com Covet, l'estil del qual té també parentiu amb l'escultura aragonesa -molt proper amb la tomba de St. Ramon de Roda d'Isàvena-; Lluçars mostra externament en la zona dels absis, tema decoratiu d'escaquejats, molt propis del mon jaqués, ample desenvolupats en les esglésies de la Vall d'Aran; també es troben a Alaó. En l'interior de l'església, com també a Alaó, apareixen en els pilars columnes adossades amb capitells que semblen derivar de models propers a Leyre; així i tot, es tracta de l'obra d'un taller local difícil d'enquadrar.

La magnífica escultura de Camarasa manca encara d'un bon estudi. Camarasa és l'únic exemple que posem d'absis decorat externament amb columnes adossades i capitells esculpirats. Així i tot, la millor escultura és la de les columnes adossades dels pilars de l'interior, algunes d'elles i capitells conservats al museu d'art romànic de Montjuïc.

Sobre la portada de l'església del castell de Cubells no existeixen estudis monogràfics, solament un treball del Sr. Serrate(46). El seu estudi dins el s. XIII deu fer-se en relació amb els models derivants de la denominada escola de Lleida (47).

Si hem parlat d'una escultura monumental figurativa, present al llarg de les que s'han anomenat rutes de peregrinació (48), que com sabem propiciaren també uns models arquitectònics (49), calia fer abans esment d'una certa escultura tallada a bisell, pròpia de l'àrea catalana i pervivent també en altres indrets de la Mediterrània (50), que en certa forma apareix com perllongació de models del s. X, a la qual hem dedicat ja un apartat en la part monogràfica dedicada a la Col·legiata d'Àger, per tal com aquesta es mostra exemple preclar d'església amb molta decoració en reuc-

ció a l'austeritat del romànic lombard, puix empra tant en capitells com en cornisaments l'esmentada decoració a bisell, en un moment de transició entre el primer i segon romànic.

Curiosament aquesta escultura conreuada a Catalunya durant el s. XI i àdhuc revitalitzada pels corrents califals, desapareix gairebé del tot en entrar al segle XII i haurem d'esperar uns anys per tal com s'incorpori la nova escultura figurativa a l'arquitectura, que tindrà el primer gran taller al Rosselló, on es reemprendrà la tradició de la talla del marbre, i com hem vist, a Ponent també s'endegarà una certa activitat escultòrica en clara relació amb el mon navarro-aragonés.

Pel que fa a la pintura monumental, tres són els exemples conservats. Un d'aquests, Moró, amb vestigis en l'església inferior gairebé conservats; els altres dos sumament interessants, tant per la qualitat com pel conservat. Es tracta de les pintures de Mur i d'Ager. Certament no són les úniques existents a la zona. En el mateix Pallars Jussà, no massa lluny de Llordà, poseim les pintures murals d'Orcau i en l'àmbit d'Abella de la Conca vestigis de les pintures murals de St. Martí de St. Pomà d'Abella -ermitatge del s. XI, reformat totalment al XII, segons consta en l'acta de consagració que molt recentment es trobà en l'ara de l'altar-. Podriem afegir encara les dues talles de fusta procedents de St. Jaume de Cas, d'un antependi, o el St. Crist desaparegut en la guerra -procedent de St. Miquel de Montmagastre-, obres totes dues també del s. XII.

No ens detindrem aquí en la definició de la pintura romànica, el seu desenvolupament, la seva evolució, orígens o tradició. Us adreçem a l'obra recent d'En Joan Sureda (51), que recull d'altra banda la bibliografia existent, i en relació amb les rutes de peregrinació a l'interessant treball del Dr. Yarza (52), publicat fa molt poc temps.

De les pintures de Mur en dóna detallada descripció i referències bibliogràfiques En Sureda (53), que les data dins d'un taller bizantinitzant, derivant del cercle de Pedret, molt tardanament -en torn al 1157-(54).

Les d'Àger també se solen situar dins el cercle de Pedret i la seva datació, que s'havia fixat tradicionalment a finals del s.XI, avui se situa entorn al 1117, data de consagració de l'església de St. Lizier(Ariège), per tal com el parentiu estilístic d'ambdues és evident i demostra un mateix artista (55). També al cercle de Pedret s'hi inclouen, dins un context estilístic més popular, les pintures del castell d'Orcau (56)-per la descripció podem consultar també l'obra d'En Sureda-.

En relació amb les pintures d'Àger, caldria matitzar més les obres atribuïdes al mestre de Pedret i revisar les atribucions, car succeeix quelcom semblant que amb el mestre de Cabestany, en el pla escultòric.

Hem vist els elements que integren l'edifici, inclosos els decoratius, en les nostres esglésies i hem intentat donar-ne la síntesi. Per finalitzar voldriem encara parlar de la proporcionalitat, com element integrant i alhora generador de l'estètica. Crozet (57), en la seva síntesi sobre arquitectura romànica, adverteix, com el mestre d'obra, en projectar una església, es preocupa de la planta i alhora de la proporcionalitat de l'edifici en el seu conjunt, que inclou distribució dels volums, els materials i àdhuc els elements decoratius. Així la planta ajuda a definir l'aspecte de l'edifici, però no és suficient, car no es prejutja el mode de cobertura i l'alçada relativa de la nau, com tampoc les formes d'il·luminació i els altres elements que donen personalitat a l'edifici. De fet, les plantes defineixen les proporcions en longitud i amplada, no en alçada.

Com el mateix Crozet assenyala, manquen estudis minuciosos i sistemàtics en aquest sentit, per tal de determinar la intervenció de relacions partint d'una unitat fixada. Es a dir, per determinar l'aplicació del nombre d'or o proporció àuria. El mateix Crozet cita l'estudi de J.K. Conant, en relació amb Cluny III, sobre l'aplicació d'una valor mètrica de set peus. Dit autor creu, que els mestres d'obra romànics empraren dites relacions entre les superfícies, cercant-les també en les proporcions d'alçada.

M.C.Ghyka (58), com sabeu, dedicà estudis profunds al nombre d'or i a les relacions de proporcionalitat, dins els quals s'hi inclou una síntesi sobre arquitectura mediterrània, que es remunta als períodes de les piràmides i antics temples grecs, on l'època romànica es veu -sobretot en l'ús de bòvedes i cúpoles- com perllongació de la bizantina, hereva per la seva part de la tradició greco-romana.

No ens volem seguir extenent, però hi ha constància de la conservació de l'obra de Vitruvi a través de còpies en distints monestirs i que a més a més tingué una certa vigència, car alguns dels arquitectes foren els propis monjos. Tenim un exemple preclar en la figura de Bernward, bisbe polifacètic que feu construir l'església de St. Miquel de Hildesheim seguint el mòdul del quadrat (59), als incís del s. XI.

Actualment existeixen estudis parcials en aquest sentit, no solament en relació a les plantes, ans també amb l'adequació de façanes (60).

En el nostre cas, un bon estudi ens hauria exigit prendre detallada relació de totes les mesures de plantes i seccions. Malauradament no ho hem fet i solament tenim constància de la longitud i amplada de les naus. Esperem més endavant dur-lo a terme. En el quadre que adjuntem, recullim les mesures de les naus que responen a les proporcions 1:3 -sobretot- i 1:2. Certament, no creiem en una aplicació rígida de la matemàtica, però sí que estem convençuts d'un saber construir que inclou certes regles i un gran sentit de la proporcionalitat.

Per la zona del Gallego (Alt Aragó) (61) sembla que la relació proporcional de la nau i alçat es 1:1,5.

CONTRADA: La Noguera

QUADRE DE CONJUNT DE LES ESGLESIES

I

LLOC /DEDICAC./DATA./m.NAU /m.MUR/ABSIS/s.PORTA/FILISTR./BOVEDA/TEULADA./CLAUQUER/DECORAC./OFRIN./CONSERV./PAGS.
Pilars

AGER	St.Vicenç XI-XII	20x6,3	1,5	sem.	m.V	rect.	ref.	12-13
"	St.Salvador XI	18,5x4,5	1,5	"	"	m. S.	edific feli. gòtic	13
"	St.Joan (desap./restes)					canó s. apunt.		
"	St.Martí(")					d.b.m.N		
"	Sta.Coloma VII-IX	5x4	0,8	rect.	"			69-74
"	St.Pere XI	9,3x6,1	1,3	sem.	"	canó a.t.	quadr. arc.	89-108
"		9,3x3,2		3/tr.	"	2 trams	col.dr. ab.pr.	
"	Sta.Mª(cr.)XI	16x3,5	pr.1,5	sem.n.	n.V	canó seg.	col.ad.	
"		10,5x3,5c.		rect.	c.N.	1 b. ab.	cap. i	
"		8,7x2,5 c.		2 c.	i S.	m. S.	column.	69-74
"	" Pla XI	5,8x3,7	1	sem.	m.S.		" "	
Baronia	St.Olisme XI	6x2,5	0,9	tric.	m.N.	canó a.t. llosa edfc.	M.(restes)	287-288
Cas	St.Jaume XI-XII	13x3,8	1,1	sem.	m.S.	canó a.t.	B.	299-308
				pr.		3 trams	B.	318-319
Claravall	St.Mª XI	10x3,2	0,9	sem.			M.	348-349
	St.Bertomeu XI	5,5x3,4	1	"			M.	"
Mallabecs	St.Miquel X	6x4	1	"			M.	
							M.	
	St.Maspres " "	XI.11x4,8	1	"	m.V.	creu II.	M.	362-365
							M.	
Montlleó	Sta. Mª XII	8x3,2	0,85	"	m.S.	1 b.ab.	M.	368-372
							M.	
Oroners	" "	XI 10,5x3,6	1,1	"	m."	canó a.t.	B.	380-387
						3 trams	B.	380-387
						canó a.t.	M.	391-392
	St.Salvador XII	8,2x5	0,8	"	"	2 trams	M.	

CONTRADA: La Noguera

QUADRE DE CONJUNT DE LES ESGLESIES

LLOC /DEDICAC./DATAC./m.lau /m.MUR/ABSIS/s.PORTA/FINESTR./BOVEDA/TEULADA/CLQUER/DECORAC./OFRN./CONSERV./PAGS.

Pedra Sta. M ^a XI-XII	7,5x2,8	1	quadr.	m.N.	canó a.t. llosa 2 trams	imp.ll. m.N.	R.	407-408 418-419
Bertusa "	"	1	sem.	m.N.	1 i d.b. canó seg.	"	B.	
Regola Sta. Eugè nia Trinitat XIII	"	6,2x3	"	m.N.	1 b. ab.	"	B.	423-426
St. Julià ref.								
St.Llo Sta.M ^a ? XI	9,2x4,2	1	"	m.N.	creu V d. b. S.	arc.m. m.N. N.	M.	459-461
rens Ares "	"	(Mon.)XII 10,4x8,7	1	m.S.	d.b. N. canó a.t. 2 trams		M.	466-467
Alberola St.Salv. XII	11x3,5	1,1	"	m.N.	1 b.ab.		M.	477-478
Algerri St.Bertom.ref.						quadr XIII		482
Avellnes Sta. M ^a "			"	XII				490.
Blancafort Sta.Fe "								
St.Salvad. XII	4x3,5	0,6	"	m.V.	"	canó seg.	R.	496-497
Camarasa St.Miquel "	12x6	1,3	"	m.S.	"	canó a.t. apunt.	R.	498-500
			tr.		d.b.ab.			
Cast. de Sta. M ^a XIV								514-516
Parfanya St.Miquel XII	18,7x8	2	ref.	m.S.	"	esc.port.	B.ref.	517
						3 trams		
Dubells "	"	XIII ?x8	1,5	sem.	m.N. d.b.ab.	cano a.t. llosa apunt	R.	529
St.Pere "	"	-XIV 20x10	"	m.S.	"	"	B.	528
Sta.M ^a cast.XIII	?x5,5	"	"	"	"	3 trams "	B.ref.	530-532

CONTRADA: La Noguera

QUADRE DE CONJUNT DE LES ESGLESIES

LLOC / DEDICAC. / DATA. / m. MUR / ABSIS / s. PORTA / FINESTR. / BOVEDA / TEJLADA / CLOQUER / DECORAC. / OFERT. / CONSERV. / PÀGS.

La Fi- guera	St. Ant.?	XIII	16x4,25	1,1	sem.	m.S.	canó seg. apuntat	R.	536-539
MONCLOS	St. Urbà	XI	5,7x3,8	1,3	" d.	" "	creu W d.b.ab. 3 trams	B.	555-558
Montessor	Sta. M ^a	XII	8,4x3,8	0,8	" "	" W.	canó seg. apuntat	M.	561-562
Os	St. Miquel	ref. s. XVIII							
Santalinya	Sta. M ^a	"				" (primitiu)			
	St. Salvad.	XIII	10x4,5	1,1	"	m.V.	canó a.t. apuntat	B.	587-588
	St. Martí					2 forn.col.l.			
	St. Pere	XI						M.	
Fartareu	St. Miquel	XII	11,4x4,5	1,2	sem.	m.S.	creu W d.b.ab. apuntat	Béref.	601-602
Tragó	Sta. M ^a cast.	XII	8,5x4,3	1	"	m.V.	canó seg. apuntat	M.	603
	" " P. r.	XIII						M.	604
	" " Vall	XIII							
	verd								
	Sta. Llúcia	XIII						R.	604
									607
Boix	St. Julià	"	10x4,70	1,6	" pr.	m.V.	" " / llosa	R.	608-612
Balaguer	Sta. M ^a	XII	16?x9			"	Oculus W " "	B.	626-628
	d'Almatà								dec.g.faç.
	Sta. M ^a Guda	(desapreguda)							
	St. Salvador	" "							
	St. Joan	" "							
	St. Miquel	XIV (dins actual col.l. Sta. M ^a)							
Ventoses	St. Pere	XII ?	transf.						631

CONTRADA: LA NOGUERA

QUADRE DE CONJUNT DE LES ESGLESIES

LLOC / DEDICAC. / DATA. / m. HAU / m. MUR / ABSIS / s. PORTA / FINESTR. / BOVEDA / TEULADA / CLOQUER / DECORAC. / OFREN. / CONSERV. / PASS.

ALOS	St. Miquel XI	7x3,7	1	sem.	m.S.(or.)	d.b.ab.	canó a.t.	llosa	arc.abs.	R.	636/649-55
	St. Feliu XIV	ref.								M.	651-652
	St. Martí XII										655
	Sta. M ^{re} Anou XII										
	" " Figuereta XII				"(arc.)						
Alentorn	St. Salvad.	transf.	s. XVIII								
Anyà	St. Marc i	XI	2 naus	0,9	2 sem.	m.S.	"	"	"	Bé	658-662
	St. Joan		7x2,5							B.	664
	Sta. Cecília	XI-XII	circ.	3 diam.	0,9	m.V.	1 b.			M.	663
	St. Esteve	XI			sem.arc.					R.	669-670
Vall d'	St. Martí	XI	3x1,6	1	"	murall.	"	"	"	R.	671-674
Ariet	St. Bertom.	XII	10x3,5	1,1	tric.	m.V.	creu V.	"	"		
			pr.	5,5	arc.		d.b.ab.	apuntat	2 trams		
Artesa	Sta. M ^{re} cast.	XI								M.	
Collfred	St. Miquel	XII	9,2x3,4	1	sem.	"	"	canó a.t.	ràfec ab.	B.	681-682
			3,2 pr.	arc.					permòd. rotlle	R.	686-690
Comiols	St. Romà	"	5,8x4,4	1,4	"	(3) m.S.	d.b.ab(3)	"	"		
			2 tr./pr.		abisdiols		1 b. V.	2 trams			
Foradada	St. Pere	transf.									
	St. Urbà	"								M.	702
Caragol	St. Miquel	XIII	7x3,5	1	sem.	(vestigis del s. XI; transf.)					
(Dàdila ?)											
Grialó	St. Miquel	XI	9,5x3,5	1	"	m.V.	d.b.ab.	3 trams		M.	704-707
			0,7 pr.	arc.							
	1 Sta. M ^{re}	XII	9,5x3,6								

CONTRADA: LA NOGUERA

QUADRE DE CONJUNT DE LES ESGLESIES

LLOC /DEDICAC. /DATAC. /m.NAU /m.MUR/ABSIS/s.PORTA/FINESTR./BOVEDA/TEULADA/CLAUQUER/DECORAC./OFREN./CONSERV./PAGS.

MALA- St.Feliu XI GASTRE o Sta.ª	d.nau ample 4-2,5	d.ab.				M.	709-711
MARCO- St.Salva BAU dor	XIII 9, 3x4, 2	0,9	sem.	m.V	d.b.ab. canó seg. apuntat	Bé	715-716
MONTVA St.Miquel XI GASTRE	cos rom. 1,7 ref.10x4,7 " 14x4,7	tric.?	" "	" "	llosa quadr.adoss. arc m. V. ref. abs.	R.	718-728
Sta.ª (La Vedrenya)	XII 9x3,3	1,1	sem.	" "	d.b.ab. canó a.t. espadanya	B.	739-740
MONTSONIS St.Urbà XI Salgar Sta.ª	XI 13x3,8 XI 6,5x4,5	1 1,2	" "	desc.m.N. m.W.	" canó seg. " " " 1 b.ab.	M. ref.	741-742 745-747
RUBIO DE St.Eudald BAIX	XI 11x3,2	0,95	" "	m.V.	" " " "	R.	751
DE MIG St.Miquel	XIII ?						754
VALL-LLE St.Ponç BRERA	XIII-XIV					ref.	756
VALL-LLE St.Serni BREROLA	XI 8x3,5	1	sem.	m.V.	d.b.ab. canó a.t. arc. i lesenes B. i m.N.S.2 trams ab.		761-762
VERNET Sta.ª	XI-XII19x3,6	1	" "	" "	canó a.t. espadanya 3 trams afegit XII	B.	765-766
VILVES St.Climent	XI 14,3x5,5	0,8	" "	" "	canó a.t. 3 trams	B.	770-771
SERO Sta.ª	ref.						777
BALDOMA Sta.ª	XVI					ref.	778-779
PERALBA St.Pere de Cabrera	XII-XIII					M.	794

CONTRADA: LA NOGUERA

QUADRE DE CONJUNT DE LES ESGLESIES

LLOC /DEDICAC./DATAAC./m.NAU /m.MUR/ABSIS/s.PORTA/FINESTR./BOVEDA/TEULADA/CLOQUER/DECORAC./OFRIN./CONSERV./PAGS.

RUBIES Sta. M^a XI sem. m.V. canó a.t. llosa arc. ab. R. 797-798
MEIA Sta. M^a cast. XI reform. " m.S. creu V 800-801

CONTRADA: LA SEGARRA

BIOSCA Sta. M^a XI 16 ?x4 ref. 1 arc. " m.V. 1 b.ab. canó a.t. M. 805-807
COMABELLA St. Salvador ref. XVIII cast. 814
MANRESANA St. Jaume " " 815
VICFRED St. Guim " " 820

CONTRADA: SOLSONES

OLIUS St. Esteve XI 19x9 1,5 " m.S. d.b.ab. " " 830-831
10 tr. cr. i 3 ab. 3 trams
pr. elev.

CONTRADA: ALT URGELL

GAVARRA St. Serni XI ref. 9,2x3,5 1,1 transf. m.V. canó a.t. adossat m.N. B. 834-835
MONTANISSELL St. Joan XI planta circ. 838

CONTRADA: PALLARS JUSSA

QUADRE DE CONJUNT DE LES ESGLESIES

LLOC /DEDICAC./DATA C./m.NAU /m.MUR/ABSIS/s.PORTA/FINES IR./BOVEDA/TEULADA/CLOQUER/DECORAC./OFREN./CONSERV./PAGS.

ABELLA St.Esteve XI	3 ab.sem. m.S.	d.b.	canó a.t.	llosa quadr. col.S. cloquer	arc.ab.	841-843
ST.ROMA St.Martí XI-XII	6x3,7 0,9 sem.	m.W.	d.b.ab.	canó seg.	rest.pint.	845-847
BESCARRI St.Andreu XI	11x4,5 1,25 " pr. 1,2	m.S.	" "	" a.t.		857-861
MONTLOBAR St.Miquel XI						868
ORO St.Esteve XI-XII						873
La Mare de Deu de la Fabregada (erm.) s. XI						
MUR Sta.Mª XI	3 naus	3 ab.				887-889
MUIGERCOS St.Martí XI ref.		m.N.	" "N.			
COVET Sta.Mª XI-XII	15x7 1,2	3 ab. m.W.	d.b. ab.	canó a.t.	llosa quadrat capit. inter.	Bé 896-907
	tr. 4x18	sem.	i m. S.	apuntat rest. ad. m.N.	nau; permòd. ab.	
	tribuna		Oculus W.		faç. esc. i cap. trib.	
GUARDIA St.Feliu XI	10,5x4 0,95	sem. m.S.	d.b.ab.	canó a.t.	caigut	M. 915-918
	cast.			3 trams		
LLIMIANA St.Mª XI	3 naus	3 ab.	" "	canó a.t.		rest. 918
St.Andreu XI 2	"	2 ab.				M. 920-921
LLONDA St.Sadurní XI	7,5x5 nau	1 3 ab. m.W.	en creu W.	" "	destr. quadrat arc.	M. 940 i 943
	7,5x3,3 c.		2 trams		ad.m.W. m.S.nau,cloq.	
ST.MIQUEL DE LA VALL St. Gervàs XI-XII						961
ESTORM St.Salvador XI						966
TOLO St.Vicenç XI	14x5,5 1,2	sem. m.S.	d.b.m.S.	canó seg.	quadrat	M. 968-969
				destr.	adossat m. S.	166

CONTRADA: ALTA I BAIXA RIBAGORÇA; LA LLITERA

QUADRE DE CONJUNT DE LES ESGLESIES

LLOC /DEDICAC./DATAC./m.NAU /m.MUR/ABSIS/s.PORTA/FINESTR./BOVEDA/TEULADA/CLOQUER/DECORAC./OFREN./CONSERV./PAGS.

ARENY St.Martí del cast.	s. XII ?					976
BAELLS Sta.Mª reform.	s. XVIII					
BELLMUNT Sta.Mª XI	8,1x2,7	1,2	sem.	m.N.	1 b.	canó a.t. llosa 2 trams
CALLADRENS Sta.Mª XI-XII	15,8x4,5	0,9	"	"	S.	quadrat ad.m.S.
	Sta.Justa	s.XI				
CAMPORRELLS St.Miquel XII-XIII	11,3x4,5	1,2	U.	a	b.ab.	canó seg. ref. apuntat
			ab.sem.			
CASSERRES Sta.Mª XII						destr. 998
	Sta.Sofia	"				M. 1000
ESTANYA St.Romà						ref. 1008
CABESTANY St.Esteve XI			sem.	m.U.		1009-1010
ENTENÇA St. Jaume XII ?	9x4	0,60	"	"	N.	ref. 1015-1018
ESTOPINYA St.Miquel XI						1021-1022
	St.Salvador XV-XVI					1022-1025
FALÇ St.Just	XII 17,3x7,2	1				1030-1033
						arc.faç portada tralladada a To'va esc.
FET St.Miquel XVI						M. 1035-1037
FINESTRES Sta. Mª ref.						1044
	St.Jaume del castell ?	(nau s. XIII)				
	St.Vicenç castell XI					mig destr. 1045

CONTRADA: ALTA I BAIXA RIBAGORÇA, LA LLITERA

QUADRE DE CONJUNT DE LES ESGLESIES

LLOC /DEDICAC./DATA./m.NAU /m.MUR/ABSIS/s.PORTA/FINESTR./BOVEDA/TEULADA/CLOQUER/DECORAC./OFREN./CONSERV./PAGS.

LLAGUA St.Bertomeu XII												1053
LLUÇARS St.Pere	XII 3naus	3 ab.	m.V.	I S	d.b.	canó a.t.		permd ab.				
TRAVET St.Jaume	XI-XII 7x4 4,2 tr.	0,95 sem.	m.N.S.	d.b.ab.	" "	llosa 2 trams		cap. inter. pil		B.	1058-105	
MONTFAL Sta.Quitè	XI 2 naus									M.	1066-1069	
CO ria i St.Donifàs	12,5x3,15 4x1,5	1 2 quadr,	m.N.	d.b.ab.	canó a. t.	" "				R.	1072-107	
St.Miquel s. XVIII ref.						geminada W.						
MONTANYA St. Martí	XI-XII							quadr.	port. escul.	R.	1076-107	
NA i Sta.Mª								ad.m.W.	" "		1084-108	
St.Joan XII									restes capit.port.	destr.	1088	
St.Miquel XII desapreg.												
NATJA St.Salvador	XII-XIV ref.	14,60x5,5 crip XI	1,2 sem.	m.	d.b.ab.	canó a.t.	ref.		faç. escul.	B.	1092-109	
PILZA St.Miquel	XII 9,4x5 2,2 pr.	1,10 sem.	m.S.	d.b.		canó seg. apuntat	S. i W. apuntat 3 trams		arc. m. i ab.	B.	1101-110	
Sta.Mª de Terrés)	XII 9x3,7 1	" "	" "							B.	1099-1100	
PINYANA Sta.Anna	XIII 12x4,4	1,2 rect.	m.V.							rest.	1106-110	
PURROI St.Just	XII									ref.	1112-111	
SORIANA Sta.Marina XI	8,5x4,85	0,9 sem.	m.N.							R.	1115-111	
VALDELLOU Sta.Mª	XII-XIII 15x5,5	1,5 " "	W.							ref.	1120	
ALGAR Sta.Anna i Sta.Mª XII										rufnes	1112	
VIACAMP St.Esteve cast.	XII 10x5,5	1 trap.	" "							ref.	1130-113	
Sta.Mª Obac	XIII 9,4x5,3	1 sem.	" "							" "	∞	

Abreviatures del Quadre de Conjunt de les Esglésies:

- d. doble
 b. biaix
 sem. semicircular
 m. mur
 s. i seg. seguit
 tr. transepte
 rect. rectangular
 ref. reformada (en èpoques posteriors; majorment en època barroca...)
 pr. presbiteri ; també en les mesures
 n. nau
 c., col. col.lateral
 ab. absis
 a.t. arcs torals
 arc. arcuacions o també en l'apartat de les mesures del gruix mur arcada (de reforç i sosteniment de la volta,lateral)
 imp. imposta
 ab.pr. absis principal
 ad. adossat
 g. geomètrica (decoració)
 dr. dret
 s.,seg. seguit
 les. lesenes
 rest. restaurada
 tric. triconque
 cap. capitell
 esc. escultura
 port. portada
 pil. pilar
 M. En molt mal estat, ruïnós o en perill de gran degradació
 R. Més o menys consolidat, però en estat lleu de degradació
 B. Bon estat de conservació i solidesa.
- faç. façana
 apunt. apuntat
 edic. idicul
 quadr. quadrat
 forn. fornícula
 diam. diàmetre
 rom. romànic
 desc. descentrat

NOTES

- 1) H. Taine Filosofia del arte (Barcelona 1960) Cap. II p. 34
- 2) Sobre el primer tema, podeu consultar l'obra de síntesi de G. Duby Tiempo de Catedrales. El arte y la sociedad. 980-1470 (Barcelona; o el vol. I de la Historia social de la literatura y el arte d'Arnold Hauser (Madrid 1959)
Pels aspectes d'estètica al.ludits, ofereix una bona síntesi E. de Bruyne Estudios de estética medieval B.A.C.(Madrid 1958)
- 3) Sobre dit tema X. Barral i Altet L'art pre-romànic a Catalunya segles IX-X (Barcelona 1981); E. Junyent L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic(Barcelona 1983); Ibid. L'arquitectura religiosa en la Catalunya carolíngia (Barcelona 1963)
M. Pagès Les esglésies pre-romàniques a la comarca del Baix Llobregat(Barcelona 1983); X. Sitjes Les esglésies pre-romàniques de Bages, Berguedà i Cardener(Manresa 1977)
- 4) En aquesta línia, podeu veure l'obra cit. de X. Barral i Altet en l'apartat dedicat a l'arquitectura religiosa del s. X -pp. 78-101-; E. Carbonell és de la mateixa opinió quant a la perpetuació de tradicions fins l'arribada del Primer Romànic. En la seva comunicació al VIè Congrés del CEHA "Los caminos y el Arte" (Santiago de Compostela 1986) El camino de Almansur en Cataluña en el 985 ; Repercusiones en el arte de fines del siglo X ? demostrà per la zona de Barcelona, com l'arquitectura d'abans i després de les destruccions d'Almansur en res es modificà; calia que fos la nova arquitectura qui irrumpís.
- 5) En aquest sentit, és interessant el discurs comentat del Dr. E. Junyent(Barcelona 1963) p. 41. El progrés i la gradual imposició de la litúrgia romana suposà la implantació definitiva de l'absis semicircular, abans a Catalunya que a la resta d'Espanya. Fco. Iñíguez La catedral de Jaca y los orígenes del románico español "Pirineos", 23(1967) pp. 184-185 és també d'aquesta opinió, car constata com els exemples comencen a sovintejar a Catalunya des del s. X i es fa particularment freqüent a partir del segon quart del s. XI.
Podeu consultar també M. Durliat El arte románico de España y

- sus problemas (Barcelona 1972) p. 6; A. M. Mundó Les changements liturgiques en Septimanie et en Catalogne pendant le periode preromane "Cahiers de St. Michel de Cuxa", 2(1971) pp. 29-42
- 6) Vegis M. Durliat Les Pyrenées et l'art roman "Cahiers de St. Michel de Cuxa", 10(1979) pp. 156-157; Ibid. Problèmes posés par l'histoire de l'architecture religieuse en Catalogne dans la première moitié du XIe siècle "Cahiers de St. Michel de Cuxa", 3 (1972) p. 44. A més, podeu veure J. Puig i Cadafalch i altres L'arquitectura romànica a Catalunya (Barcelona 1983 edic. facs.) vol. II caps. IV-XII; W.M. Whitehill L'Art romànic a Catalunya (Barcelona 1973) cap. I al X.
- 7) E. Vauchez La espiritualité du Moyen Age occidental VIIIe-XIIe siècles(Paris 1975) pp. 65-74; P. Kehr El papat i el principat de Catalunya fins a la unió amb Aragó "Estudis Universitaris Catalans", XIII(Barcelona 1978) pp. 6-7; M. Riu Las comunidades religiosas del antiguo obispado de Urgel s. VIII-XVI(Barcelona 1961, dactil.) pp. 176-186.
- 8) vegeu P. Bonnassie Catalunya mil anys enrera s. X-XI(Barcelona 1979) vol. I, especialment pp. 419-424 i 324-334; també G. Duby San Bernardo y el arte cisterciense(Madrid 1981), per exemple pp. 20-23, 28-31; Ibid. Tiempo... cit. pp. 47-103; més d'un punt de vista estètic-filosòfic J.E. Ruiz Domènec El origen de la obra de arte feudal (Bellaterra 1979).
- 9) R. Fossier La infancia de Europa. Aspectos económicos y sociales(Barcelona 1984); N.J.G. Pounds Historia económica de la Europa medieval (Barcelona 1981); L. Suarez Historia social y económica de la Edad Media europea(Madrid 1969); M. Riu Leciones de historia medieval(Barcelona 1975, 4a edic.); P. Bonnassie op. cit. vol. I pp. 283-419; de l'obra de M. Riu caps. 24 i 27; Ch. Dufourcq, J. Gautier-Dalché Historia económica y social de la España cristiana en la Edad Media(Barcelona 1983)
- 10) J. Puig i Cadafalch i altres op. cit. vol. II; sobre bibliografia d'aquest autor Miscel·lània Puig i Cadafalch I(Barcelona 1947-1951). Per aquest apartat, destaquen les següents obres: Les influences lombardes en Catalogne(Caen 1908); l'area gè-

graphique de l'architecture lombarde à la fin du onzième siècle (Roma 1922); Le premier art roman (Paris 1928); La geografia i els orogens del primer art romànic "Memòries"(I.E.C.) III(Barcelona 1930)

- 11) M. Durliat El arte románico de España ... cit.; Ibid. El arte catalan (Barcelona 1967); Ibid. La Méditerranée et l'art roman Cahiers de St. Michel de Cuxa", 6(1975) pp. 107-116; Ibid. Problèmes posés.... cit.; Ibid. L'art roman catalan "Anuario de estudios medievales" II(1965) pp. 571-580; Ibid. Les Pyrénées et l'art roman cit.; Ibid. El Rosselló romànic (Abadia de Montserrat 1973)
- 12) W.M. Whitehill Spanish romanesque architecture of the eleventh century(Oxford 1941); J. Gudiol, J.A. Gaya Nuño Arquitectura y escultura románicas "Ars Hispaniae" V(Madrid 1948); F. Chueca Goitia Historia de la arquitectura española. Edad antigua y media(Madrid 1965); P. de Palol, M. de Hirmer L'art en Espagne du royaume wisigoth à la fin de l'époque romane(Paris 1967); F. P. Verrié L'arquitectura romànica "Art català" I(Barcelona 1965) pp. 137-170; E. Junyent Catalogne romane "La-pierre-qui-vire, I(reed. 1968-1970), existeix trad. castellana Cataluña/1 "La España románica", 6(Madrid 1980); Ibid. Catalunya romànica segles XI-XII(Abadia de Montserrat 1975-1976); J. Yarza Arte y arquitectura en España 500-1250(Madrid 1979; Ibid. La Edad Media "Historia del arte hispánico", II(Madrid 1980).
- 13) Col·loqui de terminologia dels períodes de l'art romànic a Catalunya i dels seus precedents cristians "Lombard", I(1977-1981) edit. Amics de l'Art Romànic(Barcelona 1985).
- 14) Vegis J. Puig i Cadafalch L'arquitectura.... cit. vol. III pp. 647-654; J. Yarza La Edad Media cit. pp. 109; N. de Dalmases i A. Jose Pitarch L'època del Cister s. XIII "Història de l'Art català" II pp. 25-26; E. Carbonell L'art romànic...I pp. 18-19
- 15) Bàsicament J. Puig i Cadafalch op. cit. vol. III i II; Whitehill op. cit.
- 16) Ibid. i E. Carbonell L'art romànic a Catalunya s. XII(Barcelona 1975) 2 vols.

- 17) Bàsicament J. Puig i Cadafalch La geografia i els orígens cit.
- 18) Un breu estudi del desenvolupament i neixement del segon romànic, en relació al creixement de les canòniques a Urgell i en base a l'estudi de la Col·legiata de Sant Pere d'Ager (en premsa, "Urgellia).
- 19) Vegis per exemple M. Durliat El Rosselló romànic cit. 14; Ibid. El arte románico de España... cit. p. 9 i sobretot E. Junyent Cataluña/1 op. cit. pp. 21-22; A.M. Albareda L'abat Oliba (Abadia de Montserrat 1972) pp. 203-218.
- 20) Tots els autors esmentats destaquen aquestes característiques que relacionarien l'esmentada arquitectura amb el gran ascens monàstic sobre la societat catalana alt medieval; en la primera meitat del XI reexís l'abat Oliba com figura impulsora de la renovació arquitectònica, com hem vist -vegeu nota anterior- E. Junyent parlarà fins i tot d'un lombard pur entorn als grans nuclis de la Catalunya central -Vic, Cardona, Ripoll...- que es relacionarien amb ell; estil lombard que li veu perdre substància en expandir-se vers les contrades pirinenques o litoral (op. cit. pp. 24-27). A.M. Mundó proposà, àdhuc, al citat Col·loqui sobre terminologia del romànic (p. 68) el terme "Art olibà" pel comprés entre el 1017 i 1046, l'època d'activitat de dit bisbe-abat, coincidint amb el moment d'esplendor del romànic lombard.
- 21) Per adonar-se d'això, es indicatiu veure la documentació dels monestirs, on figuren les dèxes senyoriales constitutives de llurs patrimonis. En el cas concret d'Urgell, pels s. IX-XI, també és altament interessant la consulta de l'arrecplec de documents efectuada per En C. Baraut a la revista "Urgellia" en els nº 2(1979) al 6(1986), procedents de l'ACU.
- 22) J. Puig i Cadafalch op. cit. vol. II pp. 275-290; sobre la seva presència veure X. Barral i Altet op. cit. p. 85; també sobre el tema i en relació als antecedents, podeu consultar N. Duval i J. Cintas Le martyrium de Cincari et les martyria tri-conques et tetraconques en Afrique "Melanges de l'Ecole française de Rome-Antiquité" vol. LXXXVIII(1976, III pp. 856-927.

- 23) J. Puig i Cadafalch op. cit. II p. 290
- 23 bis) J. Villanueva Viaje literario... vol. IX pp. 130-131 i 133
- 24) X. Barral i Altet op. cit. pp. 100-101; aporta també exemples de cloquers torre.
- 25) Arquitectura gòtica catalana (Barcelona 1968) p. 179
- 26) op. cit. III p. 377; podeu consultar també M. Durliat La Méditerranée et l'art roman cit. pp. 110-111; P. Héliot Sur les tours de transept dans l'architecture du Moyen Age"Revue archéologique" I(1965) pp. 160-200, II(1965) pp. 57-95; Mariaclotilde Magni Le torri romaniche nel canton Ticino"commentari" XVII(1966) pp. 28-43.
- 27) J. Puig i Cadafalch op. cit. III p. 300
- 28) Ibid. III p. 382; en el cas del campanar de St. Vicenç d'Ager les escales de caragol -amb senyals de picapedrer, deuen datar-se molt a finals del s. XII o ja en el s. XIII.
- 29) Vegis F. Fité Reculls... cit. pp. 378-379, 367 i 368
- 29 bis) J. Puig i Cadafalch op. cit. II pp. 465-468; L. Durliat La Méditerranée... p. 107; Ibid. Problèmes posés... p. 44. És interessant, pel que fa als aparells, el recull gràfic efectuat per J. Badia i Noms L'arquitectura medieval de l'Empordà(Girona 1977) I, que serveix com una primera fita d'aquells.
- 30) La majoria d'autors coincideixen, quant al romànic de la Lombardia, en definir el seu parament com traducció en pedra del tradicional en maó. Fins i tot es parla, pels grans monuments catalans -com Cardona, Vic etc..- d'importació d'aquest parament més perfecte. Vegis per exemple A. Pladevall en l'esmentat Col.loqui de terminologia romànica -p. 59-, on de fet segueix l'expressat per E. Junyent -op. cit. pp. 24-25-.
- 31) J. Puig i Cadafalch op. cit. vol. III pp. 647-654; E. Carbonell op. cit. I p. 18.
- 32) Ibid. II pp. 477-479.
- 33) Ibid. II pp. 475-476; Whitehill op. cit.(catal.) Cap. VIII pp. 35-37.
- 34) Sobre aquest tema, és altament interessant l'article de C. Heitz Éléments carolingiens dans l'architecture méditerranéenne

- "Les cahiers de Saint Michel de Cuxa", 12(1981) pp. 181-221; pel que fa a Europa H. Erich Kubach Arquitectura románica (Barcelona 1974).
- 35) Sobre la Galilea d'Ager M. Durliat L'abbatiale d'Ager, sa place dans l'art catalan "Académie des Inscriptions et Belles-lettres" (Paris 1973) pp. 78-79.
- 36) H. Hauser op. cit. I, p. 242; també J. Von Schlosser El arte de la Edad Media (Barcelona 1981) pp. 77-78; E.H. Gombrich Historia del Arte (Madrid 1979) pp. 141-141; H. Velarde Historia de la arquitectura (Mèxic 1978, 6ª edic.) pp. 98-99.
- 37) H. Focillon Le Moyen Age. Roman "Art d'Occident" I (Paris 1971 2ª edic.) pp. 62-66 i 209-216.
- 38) J. Puig i Cadafalch op. cit. II pp. 535-536.
- 39) X. Barral i Altet op. cit. 94-95.
- 40) J. Puig i Cadafalch op. cit. II pp. 527-538; sobre el tema podeu veure F. Galtier l'artí Reflexiones en torno a una encuesta provisional sobre la ventana cruciforme "XIV Semana de Estudios Medievales" (Estella 1976).
- 41) Vegeu l'article esmentat de M. Durliat L'abbatiale... p.70-72
- 42) vegeu X. Barral op. cit. pp. 95-96
- 42) Podem citar per la zona galaico-lleonesa J. Carlos Valle Perez Las cornisas sobre arquitos en la arquitectura románica del noroeste de la península ibérica "Compostellanum" XXIX nos.3-4 (Santiago de Compostela 1984) pp. 291-353.
- 43) Sobre l'article esmentat de M. Durliat sobre la Col·legiata de St. Pere d'Ager, sobretot remarca del temple, com formant part d'un conjunt estral -usual en l'època-, la presència de Galilea amb tribuna alta, a la vegada que hi destaca la presència de les pintures murals -és clar, la major sumptuositat i decoració per la distinció de l'església-.
- 44) J. Yarza Aproximació estilística i iconogràfica a la portada de Sta. Mª de Covet "Quaderns d'Estudis Medievalls" 9(1982) pp. 535-556. En Yarza relaciona la portada amb l'escultura de St. Sernin de Toulouse i la creu del tercer quart del s. XII, com primer exemple de portada amb escultura a les arquivoltes de

Catalunya, segons explica a Escultura romànica "Art català, estat de la qüestió" (Barcelona 1984). En relació a St. Sebastià dels Gorgs, la Francesca Español mostra el parentiu de la sanefa decorada amb temes vegetals d'impostes i timpà amb la d'algunes de les impostes de Covet, que a la vegada ja hem vist que emparentaven amb algunes de Tolva, St. Joan i Sta. Mª de Montanyana i també amb algunes de St. Pere el Vell d'Oscà.

Carbonell relaciona l'escultura de Covet -creiem que la de la portada- amb la de Solsona; així mateix, adverteix una influència cop ta en els temes dels àngels armats de les arquivoltes -vol. II s. XII pp. 74 i 85-; per la Francesca Español, consulteu El Monestir de St. Sebastià dels Gorgs, on col.labora amb A. Pladevall, J.A. Adell (Barcelona 1982) pp. 214-215.

- 45) Existeix un article de Joan Sureda, publicat al Correo Catalan -vegeu la nostra monografia sobre Covet al vol. III-, que de fet tracta solament d'aspectes formals i estilístics.
- 47) J. Serrate Forga Las portadas románicas de la Seo Antigua de Lérida (Lleida 1973); C. Cid Las portadas románicas de la escuela de Lérida "Ilerda" XVIII (1954); J. Bergós L'escultura a la Seu Vella de Lleida (Barcelona 1935); Ars Hispaniae vol. V cit. pp. 93-102; J. Lacoste La Cathedrale de Lleida: Le debut de la sculpture "Ilerda" XXI (1979) pp. 167-192; N. de Dalmases i A. Jose Pitarch L'època del Cister s. XIII cit. pp. 168-187; F. Fité La portada occidental de Sta. M^a d'Agramant (Lleida 1984) Ibid. La portada romànica de l'església parroquial de Vilagrassa (Lleida 1986) pp. 49-85.
- 46) N. Serrate La portada de Santa Maria del castillo de Cubells (Lleida 1970); sobre Cubells també J. Camps Poch Cubells (Tàrrrega 1972) pp. 30 i ss.
- 48) Com treballs més recents de síntesi R. Plötz La peregrinatio como fenómeno alto-medieval. Definición y componentes "Compostellanum" XXIX nos. 3-4 (1984) pp. 239-265.
- Sobre el tema de l'escultura, en relació amb el camí de St. Jaume i els artistes itinerants, S. Moralejo Artistas, patronos

y p ublice en el arte del camino de Santiago "Compostellanum" XXX
nos. 3-4(1985) pp. 395-430 -a més a més, recull en les notes la
bibliografia més important sobre el tema-.

49) Com treball recent de síntesi, que recull així mateix l'import
tant sobre el tema, J. Williams La arquitectura del camino de San-
tiago "Compostellanum" XXXIX nos. 3-4 (1984) pp. 267-290.

50) Oferim les referències bibliogràfiques, com deiem, en el cap i-
tol dedicat a ornamentació escultòrica de la part monogràfica
de la Col.legiata d'Ager.

Com treballs més recents de síntesi bibliogr afica i estat de
la qüestió J. Yarza Escultura rom nica cit. i de J. Ainaud
Escultura rom nica -pp. 61-67- en el citat col.loqui de termi-
nologia de l'art romànic, a la rev. "Lambard". Un estudi acurat
i complet sobre escultura del s. XI manca, però, encara per fer
Com treball bastant recent de síntesi, podem afegir-hi de M.
Durliat Les debuts de la sculpture romane dans le Midi de la
France et en Espagne "Les cahiers de St. Michel de Cuxa",
(1978) pp. 101-113; Ibid. Les chapiteaux du chevet de l'eglise
de Caunes-Minervois "Annales de Midi"(1964) pp. 342-353. D'en-
tre els treballs de G. Gaillard La Catalogne entre l'art de Cor-
-doue et l'art roman(publicat al recull de P.N.F., Paris 1972)
pp. 183-194. Per França, amb la inclusió del Rosselló, podeu
veure també, pel que fa al s. XI, la síntesi de L. Vergnoble
Chronologie et méthode d'analyse: Doctrines sur les debuts de
la sculpture romane en France "Cahiers de St. Michel de Cuxa"
(1978) pp. 144-162.

Sant Benet de Bages, amb església canonica, que té certes con-
comit ancies amb Ager -vegis nota 41, afegit al final de les
notes-, juntament amb St. Lateu de Bages, mostra exemplars de
capitells dels s. X-XI, que estudia K. Barral i Altet. Pel que
fa als corintis, hi destaca també la forma tronco-piramidal que
van adquirint els de Cardona, com estructura recordat oria del
capitell corinti que serà usual al s. XI. Dins de la zona ana-
litzada també els capitells a talla de bisell de Sta. Mà d'Art es,
que relaciona estretament amb les impostes barcelonines, de la

- catedral, coetànies indiscutiblement amb l'escultura d'Ager -vegis de la "Catalunya Romànica" el volum II El Bages(Barcelona 1984) pp. 86-87.
- 51) J. Sureda La pintura romànica en España (Madrid 1985); Ibid. La pintura romànica a Catalunya (Madrid 1981)
- 52) J. Yarza La peregrinación a Santiago y la pintura y miniatura románicas"Compostellanum" XXX nos. 3-4(1985) pp. 369-394. Plan teja l'existència d'una pintura romànica cotesa per la ruta de St. Jaume, sense apoiar un estil propi, ans de la importància del camí com difussor. L'estudi recull els pocs exemples de pintura mural i empra els exemplars en miniatura per establir les comparances d'estil i alguns dels tallers més destacats...
- 53) J. Sureda op. cit. pp. 307-308
- 54) Ibid. pp. 234-235
- 55) Ibid. pp. 283-284 i 219, 222
- 56) Ibid. pp. 318, 149, 223, 254
- 57) R. Crozet El arte románico(Barcelona 1969) pp. 59-60
Pel món hispànic, hom pot consultar V. Lamperez Romea Historia de la arquitectura cristiana española en la Edad Media (Madrid 1908) I Cap. VI pp. 69-78.
- 58) M. C. Ghyka El número de oro (Barcelona 1978) Cap. III pp.81-123; Ibid. Estética de las proporciones en la naturaleza y en las artes(Barcelona 1977)Cap. IX -especialment p.264-.
- 59) Entre altres, N. Pevsner Iniciació a l'arquitectura (Barcelona 1969) pp. 41-43; O. Von Simson La catedral gòtica(Madrid 1980) pp. 262-265.
- 60) Els treballs en aquest sentit són nombrosos, alguns d'anys com els referenciats per V. Lamperez op. cit.; nosaltres en citarem solament algun de passat. Per exemple, com bastant recent, J. I. Establés Arte románico, castillos, monasterios, pueblos, paisajes y tradiciones de los Pirineos. Arquitectura románica lombarda(Saragossa 1985)-especialment l'apartat tercer pp.47-65-; Ibid. Arte románico en el viejo Aragón(Saragossa 1983) -especialment p. 25-. Pel que fa a l'estudi de seccions de façanes,

E. Tarraco Planes El módulo de la portada de Ripoll Actas del XXIII Congreso de Historia del Arte "España entre el Mediterraneo y el Atlántico" (Granada 1973), I pp. 537-545; Ibid. Aproximación a la estructura compositiva del Pórtico de la Gloria de la Catedral de Santiago de Compostela Actas del VI Congreso del CEHA "Los caminos y el Arte" (Santiago de Compostela 1986)

Per afegir a la nota 41)

X. Barral i Altet, al "Bulletin Monumental", 132(1974) p. 88, informa sobre l'abacial d'Àger, tot destacant el seu caràcter de fundació laica, col·legial, freqüents a Europa durant els tres primers quarts del s. XI.

Per Cardona, un cas semblant a Àger, com treball més recent, podeu consultar el vol. XI de la "Catalunya Romànica" Bages (Barcelona 1984) pp. 30-31.

Per afegir a la nota 50)

St. Benet de Bages, església abacial i canònica amb certes concomitàncies amb Àger -vegis nota 41-, juntament amb St. Mateu de Bages mostra exemplars de capitells dels segles X-XI, que estudia X. Barral i Altet. Pel que fa als corintis, destaca també la forma tronco-piramidal que van adquirint els de Cardona, com estructura recordatòria del capitell corinti. Dins de la zona analitza també els capitells amb talla a bisell de Sta. Llà d'Artes, que relaciona estretament amb les impostes barcelonines i per tant coetanis dels d'Àger -vegis el volum citat de la "Catalunya Romànica" dedicat al Bages, pp. 86-87-.

APARTAT CINQUE

FONTS DOCUMENTAL I BIBLIOGRAFQUES

En aquest apartat hem volgut recollir, d'una banda, un arreplec de tota la bibliografia que comentem i inventariem en les notes de ca da capítol, ordenada alfabèticament; d'altra, una relació de tota la documentació que hem emprat, indicant procedències, edicions i altres aspectes sobre ella.

Com en la seva major part, aquesta documentació ha estat objecte ja d'estudi en el diplomatari d'En Ramon Chesé i, alhora, s'han publicat també els documents més reeixits, no hem cregut necessari afegir-hi l'apèndix documental que s'escauria.

Donada la gran importància que mostra la figura d'Arnau Mir de Tost en aqueix treball, hem considerat igualment convenient, dedicar tot un apartat, per separat, a les fonts bibliogràfiques i documentals sobre ell, que ens ha servit de pauta en el moment de fer les cites en les notes. Constarà així aquest apartat de:

- Bibliografia, Fonts
- Recull bibl. i doc. sobre
Arnau Mir de Tost
- Fonts documentals

FONTS BIBLIOGRAPHIQUES

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL, R. d' Catalunya Carolingia(Barcelona 1926/1955) 3 v.
Origen y procesos de consolidación de la Diócesis
ribagorçana"E.E.M.C.A." V(1965) pp. 63 i ss.
Dels visigots als catalans(Barcelona 1968) 2 v.
Els comtats de Pallars i Ribagorça(Barcelona 1955)
- ADELL, J.A. i RIUS, E. La torre de l'Alta Edat Mitjana de Ribes
(Garraf)"Q. D'E. M.", 2(Barcelona 1980)
- " El transepte elevat d'algunes esglésies Alt-Medie-
vals. Notes per a un estudi"Q. d'E. M.", 7(1982)
pp. 405-423
- " Noves dades per a un estudi del transepte elevat
d'algunes esglésies Alt-Medievals"Q. d'E. M.", 10
(1982) pp. 643-644
- ALBAREDA, A. L'abat Oliba fundador de Montserrat(Montserrat 1972)
- ALCOLEA, S. Lérida y su provincia."Guías artísticas de España,
Ariel"(Barcelona 1953)
- ALMERICH, Ll. Els castells de Catalunya (Barcelona 1947, reed.)
- ALOS, R. d' Contribució a la bibliografia del pare Caresmar
"Butlletí de la Biblioteca de Catalunya", IV(1917)
- AMICS de l'Art Romànic Col.loqui de terminologia dels períodes de
l'art romànic i dels seus precedents cristians,
"Lambard", I(1977-1981 els col.loquis) edit. I.E.
C.(Barcelona 1985).
- AMADOR RODRIGUEZ Arquitectura militar y vías de comunicació:
Los caminos de Córdoba a Toledo en los siglos
IX-XIII y sus sistemas defensivos comunicació
VIè Congrés del CEHA(Santiago de Compostela
1986)
- ANDERSON, W. Castillos de Europa. De Carlemagno al Renacimiento
(Barcelona 1972)
- ANTUÑA, M.M. Chronique du Règne du Calife Umaïvade 'Abd Allah
à Cordove (Paris 1937)

- ARAGUAS, Ph. Les chateaux d'Arnaud Mir de Tost. Formation d'un grand domaine féodal en Catalogne au milieu du XIe siècle"Actes du 106e Congrès National des sociétés Savantes"(Paris 1983) pp. 61-76
Les châteaux des marches de Catalogne et Ribagorce
"Bulletin Monumental" III-137(1979) pp.205-224
- ARTE ROMANICO, El Catálogo de la Exposición....(Barcelona 1961)
- ART CATALA. Estat de la qüestió(Univ. Barcelona 1984)
- AINAUD, J. Pintura romànica catalana(Barcelona 1961)
La decoración en estuco en Cataluña de la antigüedad a la Edad Media"Atti dell'Ottavo Congresso d'Studi Sull'Arte dell'Alto Medioevo"(Milano 1960), I pp.147-153.
- BADIA I HOMS, J. L'arquitectura medieval de l'Empordà(Girona 1977)
- BALARI, J. Orígenes històrics de Catalunya"Inst. de cultura romànica"(S.C.V. 1964)
- BARAUT, C. Consagracions d'esglésies"Urgellia", 5(1978)
Les actes de consagracions d'esglésies de l'antic bisbat d'Urgell(s. IX-XII) (Seu d'Urgell 1986)
- BARRAL I ALTET, X. L'Art pre-romànic a Catalunya segles IX-X
(Barcelona 1981).
La Catedral romànica de Vic(Barcelona 1979)
Le decor en stuc aux Xe et XIIe siècles en Catalogne
"C. de St. M. de C.", 6(1978) pp. 117-120
- BASSEGODA, J. La Colegiata de Ager en proceso de restauración
"Vanguardia" (5 sept. 1972)
- BASTARDES, J. Usatges de Barcelona. El codi a mitjan segle XII
(Barcelona 1984)
- BELLAVISTA, V. L'Antifoner de Missa de l'església de St. Pere d'Ager"Revista Catalana de Teologia", I(1976) pp.427-452; II(1977) pp. 189-232
- BENET, A. Una comunitat mossàrab a la Vall d'Ager. Estudi antropològic"Butlletí interior d'Onomàstica", XIII(Barcelona 1983) pp. 3-7

- BERGOS, J. L'escultura a la Seu Vella de Lleida(Barcelona 1935)
- BERTRAN, Prim Bellcaire d'Urgell. Pertil històric(Bellcaire d'Urgell 1982)
- BOFARULL, Pr. Colección de documentos inéditos del archivo de la Corona de Aragón vol. IV(Barcelona 1847-1910)
- BOLOS, J. L'evolució del domini del Monestir de St. Llorens Prop Bagà"Acta Mediaevalia", 2(1980)
La torre rodona de pedra del veïnat del Fusteret, municipi de Súria, Bages"Q. d'E. M.", 7(1982)pp.434-441
- BONNASSIE, P. Catalunya mil anys enrera(s. X-XI)(Barcelona 1979-1981) 2 v.
- BOSARTE Disertaciones sobre los monumentos antiguos...(Madrid 1786)
- BOVER, J.Mª Memoria de los pobladores de Mallorca(Palma de Mallorca 1838)
- BOUARD, M. de Manual de arqueologia medieval. De la prospección a la historia(trad. i apèndix M. Riu)(Barcelona 1977)
- BOURMAZEL, E. El cambio feudal(s. X al XII) (Barcelona 1983)
- BOUSQUET, J. Problèmes d'origines des cloîtres et stylistique. De l'époque carolingienne a Aurillac, Conques, Moissac"C. de St. M. de C.", 7(1976)
- BURON, V. Plantes de torres Alt-Medivals"Amics de l'Art Romànic" circular nº 33(Barcelona 1984) pp. 70-72
Esglésies romàniques catalanes. Guia(Barcelona 1980)
- BRUYNE, E. de Estudios de estética medieval(Madrid 1958) vol. I
- CAMPS, E. Notes històriques sobre Guissona"Ilerda",XIV(1952)
- CAÑELLAS, A. i San Vicente, A. Aragón "España románica"(Madrid 1979)
- CAMÓS, N. Jardín plantado de Maria en el principado de Cataluña (Girona 1772)
- CARESMAR, J. Sumario cronológico de los instrumentos auténticos recogidos en el Archivo de la insigne Colegial de San Pedro de Ager en el Principado de Cataluña(Ager 1768)
Compendi de tots els instruments antics i moderns

que's troben en lo arxiu de la molt insigne Iglesia de Sant Pere d'Ager. Transumptats de ordre del molt i il.ltre Sor. Dr. Francesch Esteva arxiprest de ella en lo any MDCCLXVI, feta per....(l'inventariat es feu seguint l'ordre de numeració dels pergamins, que no es corresponia amb la cronològica). Existeixen almenys dos exemplars del Manuscrit; un es guarda a l'Arxiu Parroquial de la Vila d'Ager i l'altre a la secció de manuscrits de la biblioteca de Catalunya (Ms. 539).

- CARRERAS CANDI Geografia de Catalunya(Barcelona 1880) 4 vols.
El castell de la Roca del Vallés. Estudi històric documental(Barcelona 1885)
- CARBONELL, E. L'Art romànic a Catalunya. s. XII(Barcelona 1975)
El romànic català(Barcelona 1976)
El camino de Almansur en Cataluña en el 985 ;Repercusiones en el arte de fines del s. X ? comunicació VIè Congrès del CEHA(Santiago de Compostela 1986)
- CATALA, P. Castells Catalans edic. Dalmau(Barcelona 1979) VI v.
Llegendes de castells medievals(Barcelona 1983)
- CATALUNYA ROMANICA (en procés d'edic.) vol. II Bages(Barcelona 1984); XII Bergadà(Barcelona 1985)
- CIRICI, A. Arquitectura gòtica catalana(Barcelona 1968)
- CID, C. Las portadas románicas de la Escuela de Lérida "Ilerda" XVIII(1954)
- CISCAR, F. Colección de los sinodales de la Iglesia de Ager (Barcelona 1665)
- CONTAMINE, Ph. La guerra en la Edad Media(Barcelona 1984)
- CORREDERA, E. Noticia de los condes de Urgel(Lleida 1978)
- COY, A. Sort y la comarca Noguera Pallaresa(Barcelona 1906)
- CRANCSAY, S. V. The armor of Don Alvaro de Cabrera "The metropolitan museum of art bulletin", X(1952)
- CUMONT, S. Recherches sur le symbolisme funeraire des romains (Paris 1806)

- CROZET, R. El arte románico(Barcelona 1969)
- CODERA, F. Límites probables de la conquista árabe en la cordillera pirenaica"Boletín de la Real Acad. de la HA"
XLVIII(Barcelona 1906) pp. 289-311
- CHESE, R. Colección diplomática de San Pedro de Ager(1010-1198)
(Saragossa 1972; tesi mecanografiada) 2 vols.
- DELCOR, M. Les prieurés augustins en Roussillon et l'art statuaire romane"C. de St. M. de C.", 2(1971)
- DIEZ CORONEL, L. Las pinturas esquemáticas de Baldomà y Alòs de Balaguer"Ilerda", XXXIX(1978)
Folleto de las pinturas rupestres de Os de Balaguer
(Lleida 1978) I.E.I.
El Castell dels comtes d'Urgell, alcaçava àrab"Ilerda", XXXIV(1973)
- DUBY, G. La société aux XIe et XIIe siècles dans la région Macconnaise(Hol.landa 1987)
Tiempo de catedrales. El arte y la sociedad(980-1470)
(Barcelona 1983)
San Bernardo y el arte cisterciense(Madrid 1981)
Europa en la Edad Media(Barcelona 1986)
- DUFOURCQ, Ch. i Gautier-Dolché, J. Historia económica y social de la España cristiana en la Edad Media(Barcelona 1983)
- DURAN CAÑAMERAS, F. Castillos feudales de Cataluña(Barcelona 1914)
- DURAN I SANPERE, A. Els retaules de pedra (Barcelona 1930)
- DURLIAT, M. L'abbatiale d'Ager, sa place dans l'art catalan"Académie des inscriptions et belles lettres. Comptes rendus..."
es...(Paris 1973) pp. 64-93
La sculpture romane en Roussillon(Perpinyà 1948/1954)
El arte románico de España y sus problemas(Barcelona 1972)
Les Pyrenées et l'art roman"C.de St. M. de C."10(1979)
- i Allegre, V. Pyrenées romans(Yonne 1969)

- DURLIAT, M. Problèmes posés par l'histoire de l'architecture religieuse en Catalogne dans la première moitié du XIe siècle"C. de St. M. de C.", 3(1972)
La Méditerranée et l'art roman"C. de St. M. de C.", 6
L'Art roman catalan"Anuario de estudios medievales" II(1965) pp. 571-580
El Rosselló romànic (Montserrat 1973)
Les débuts de la sculpture romane dans le Midi de la France et en Espagne"C. de St. M. de C.", 9(1978) pp. 101-113
Les chapiteaux du chevet de l'église de Gumes-Minervois"Annales du Midi"(1964) pp. 342-353
L'Art roman catalan. Etat des questions"Anuario de estudios medievales" 2(Barcelona 1965)
- ELIAS DE MOLINS, A. Bibliografía histórica de Catalunya(Madrid s. d.)
- EPALZA, M. de Sombras árabes "País"(29 sept: 1986)
- ESLAVA, J. Murallas y castillos"Historia y vida", 181(abr.1983)
- ESPAÑOL, Fca.; PLADEVALL, A. i ADELL, J.A. El Monestir de Sant Sebastià dels Gorgs(Barcelona 1982)
- ESTEBAN, J.Fco. i GARCIA, M. Fortificaciones cristianas y ordenación fronteriza en el s. XI. Forma y función de la arquitectura militar"Primer coloquio de Arte aragonés" (Terol 1978) pp. 95-123
- Ibid. i GALTIER, F. El nacimiento del arte románico en Aragón (Saragossa 1982)
- ESTABLES, M. Arte románico, castillos, monasterios, pueblos, paisajes i tradiciones de los Pirineos. Arquitectura románica lombarda(Saragossa 1985)
Arte románico en el viejo Aragón(Saragossa 1983)
- EWERT, Chr. Hallazgos islámicos en Balaguer y la Aljafería de Zaragoza"Excavaciones arqueológicas de España", 97 (1979)
- FAN, Cl. Un decor original: L'entrelacs épanoui en palmette sur les chapiteaux romans de l'ancienne Septimanie

"C. de St. M. de C.", 9(1978) pp. 129-139

FITÉ, F. La portada occidental de Sta. M^a d'Agramunt(Lleida 1984) I.E.I.

La presència dels Ordes religioso-militars al Montsec

"Primeres Jornades sobre els Ordes religioso-militars als Països Catalans(Montblanc 1985)"

Reculls d'Història de la Vall d'Ager. Període Antic i Medieval(Ager 1985)

Introducció a l'estudi dels camins del Montsec(s.XI-XII)

"La Noguera. Estudis nº 2(Balaguer 1986)

El lot de peces d'escacs de cristall de roca del Museu Diocesà de Lleida, procedents del tresor de la Col·legiata d'Ager(s. XI)"Acta Mediaevalia", 5-6(1984-1985) pp. 281-312

El jaciment Alt Medieval de Sta. Coloma d'Ager, en col·laboració amb en BERTRAN, Prim; comunicació llegida a "Primer Congreso español de arqueología medieval" (Osca 1985)

La portada romànica de l'església parroquial de Vilagrassa(Lleida 1986) I.E.I.

Les torres rodones de guaita en la Catalunya Occidental (s. X-XI). Una hipòtesi sobre els seus orígens"Actes del Vè Congrès del CEHA"(Barcelona 1984)

Les torres rodones de guaita en la Catalunya de Ponent. Estudi preliminar de la zona del Montsec(Lleida 1986) I.E.I.

Apropament a l'estudi dels molins del Montsec i la Vall d'Ager"Acta Mediaevalia", 4(Barcelona 1983) pp. 207-238

Primer apropament a l'estudi dels "graffiti" i la ceràmica grisa del castell d'Oroners(Ager, Lleida) en col·laboració amb en BERTRAN, Prim "Acta Mediaevalia", 5-6 (1984-1985).

FINESTRES, E. Als fills d'Ager(Opuscle sobre història i la Col·legiata d'Ager(Barcelona 1912)

- La Vall d'Ager"Album Merabella"(Barcelona 1929) pp. 168-170 i 178-184
- FLORES, Fco. J. El caballero: hombre y prototipo(Universitat de Múrcia 1982)
- FLOREZ, E. España Sagrada (Madrid 1774) vol. XXVIII
- FOCILLON, H. Le Moyen Age. Roman"Art d'Occident"(Paris 1971)
- FONT I RIUS, J.Me Origen del régimen municipal de Cataluña
"A. de H. del D. E."(1945-46), XVI-XVII
Cartas de población y franquicia de Cataluña (Barcelona/Madrid 1969) CSIC 2 v.
Notas sobre la evolución jurídico-pública de una comunidad local en el Pirineo catalan: Ager"Pirineos" VI(1950); també a Estudis sobre els drets i institucions locals en la Catalunya Medieval(recull d'articles) (Barcelona, Universitat de, 1986) pp. 113-125
- FONTAINE, J. El prerrománico"España románica"(Madrid 1978)
- FORT, E. Els hospitals del Coll de Balaguer"Estudis d'Ha medieval"(Barcelona 1970), III pp. 11-37
- FORT, J. Constitucions sinodals d'Ager, per l'arxipreat... (Barcelona, s. XVII). Les antigues foren editades el 1518 per l'abat comendatari Lorenzo Perez, bisbe de Nicòpoli (Barcelona edic. Joan Rosenbach)
- FOSSIER, R. La infancia de Europa. Aspectos económicos y sociales de la Edad Media europea(Madrid 1969)
- FOURNIER, G. Les châteaux dans la France Médiéval(Paris 1978)
- FOURQUIN, Guy Señorio y teudalismo en la Edad Media(Madrid 1977)
- FRIDERICH, K. Die Steinbearbeitung in ihrer Entwicklung vom 11 bis 18 Jahrhundert(Augsburg 1932)
- FUGUET, J. Arquitectura del castell de Barberà"Miscel.lània Josep Iglésies"(Montblanc 1983)
- GAILLARD, G. La Catalogne entre l'art de Cordoue et l'art roman
a "Etudes d'Art Roman"(Paris 1972) pp.183-194
Premiers essais de sculpture monumentale en Catalogne(Paris 1938)

- GALTIER, F. Reflexiones en torno a una encuesta provisional sobre la ventana cruciforme"XIV Semana de Estudios Medievales"(Estella 1976)
- GARDELLES, J. L'eglise haute de St.-Emilion et les abbayes augustines"Annales du Midi", 41-44(1958)pp.291-401
- GAYA NUNO, J.A. i GUDIOL, J. Arquitectura y escultura románicas"Ars Hispaniae", V(Madrid 1948)
- GODAY, J. Los castillos románicos de Mur i Llordà"Museum"(Barcelona 1914) pp. 403-406
- GOMBRICH, E.H. Historia del arte(Madrid 1979)
- GOYANGOS, P. The history of Mohammedan dynasties in Spain(New York 1964 reimpr.)
Memoria sobre la autenticidad de la crónica del moro Rasís"Memorias de la Real Academia de la historia" VIII(Madrid 1852)
- GRANJA, F. de la La Marca Superior en la obra de Al-Udrí"B.E.M. C.A.", 8(1967) pp. 447-ss.
- GHYKA, M.C. El número de oro(Barcelona 1978) 2 vols
Estética de las proporciones en la naturaleza y en el arte(Barcelona 1977)
- GUDIOL, J. Pintura e imaginería románicas(Madrid 1950)
Les creus d'argenteria a Catalunya"Anuari de l'I.E.C." (1919-1920) pp. 447-ss.
- HAUSER, A. Historia social de la literatura y el arte(Barcelona 1969) vol. I
- HEITZ, C. Elements caroligiens dans l'architecture méditerranéenne"C. de St. M. de C.", 12(1981) pp. 181-221
- HELIOT, P. Sur les tours de transept dans l'architecture de Moyen Age"Revue Archéologique", I(1965) pp. 160-200; II (1965) pp. 57-95
- HISTORIA DE CATALUNYA'edic. Salvat (Barcelona 1978) vols. I-II
- HERNANDEZ, F. Un aspecto de la influencia del arte califal en Cataluña"Archivo español de arte y arqueología", VI(1930) pp. 21-49

- HOFFMANN, H. Goltesfriede und Treuga Dei(Stuttgart 1964)
- HUARTE, P. Los caminos de Santiago(Barcelona 1965)
- HUBNER, E. La arqueología de España(Barcelona 1888)
- IÑIGUEZ, F. La catedral de Jaca y los orígenes del románico español"Pirineos", 23(1967)
- JAFFE, Ph. Regesta Pontificium ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII Editionem secundam correctam et auctam auspiciis Gulielmi Wattenbach. T. Primus(Lipsiae 1885)
- JIMENEZ, M. Apuntes para la historia de Balaguer(Lleida 1912)
- JOSE PITARCH, A. L'època del Cister. s. XIII"Història de l'Art Català", II(Barcelona 1984)
- JUNYENT, E. Guillem Ramon, abat d'Ager"B.A.R.S.A.Tarraconense" (Tarragona 1971-1972) pp. 269-281
- L'arquitectura religiosa en la Catalunya carolíngia opuscle(Barcelona 1963)
- L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic (Montserrat/Barcelona 1983)
- Catalogne Roman^e(Paris 1968-1970) 2 vols; edic. castellana Catalña/1, 2"España románica"(Madrid 1980)
- Catalunya romànica. segles XI-XII(Montserrat 1975-1976) 2 vols.
- KEHR, P. Papsturkunden in Spanien. I Katalonien(Berlin 1926)
- El Papat i el principat de Catalunya fins la unió amb Aragó(trad. R. d'Abadal)"Estudis Universitaris catalans", XIII(Barcelona 1928)
- COOK, W. S. Pintura mural romànica a Catalunya(Madrid 1955)
- KUBACH, H.F. Arquitectura románica(Barcelona 1974)
- KUHN Ch.L. Romanesque mural painting of Catalonia(Cambridge 1930)
- LA CANAL, Fr. J. España sagrada. De las Santas Iglesias de Lérida, Roda y Barbastro en su estado más antiguo, T. XLVI(Madrid 1836)
- LACOSTE, J. La Cathedrale de Lerida; le debut de la sculpture "Ilerda", LXI(1979)

- LAMPÉREZ ROMEA, V. Arquitectura civil española de los siglos I al XVIII(Madrid 1922)
Historia de la arquitectura cristiana española en la Edad Media(Madrid 1908) vol. I
- LACARRA, J. Mª Acerca de las fronteras en el Valle del Ebro (siglos VIII-XII)"Estudis dedicats a D. Julio Gonzalez"(Madrid 1980) pp. 181-191
Aspectos económicos de la sumisión de los Reinos de Taifas(1010-1102)"Homenatge a J. Vicens Vives"(Barcelona 1965)
Un arancel de aduanas del s. XI"Desarrollo urbano de Jaca en la Edad Media", a "E.E.M. C.A.", 4 (1950) pp. 139-155
- LEVI-PROVENÇAL, E. La España musulmana hasta la caída del califato de Córdoba(711-1031) a "Historia de España" dirigida per Menéndez Pidal vol. IV
Histoire de l'Espagne musulmane(Leiden 1950)
La peninsule ibérique au Moyen Age d'après les Kitab Al-Rawb al-muctarif jabar al-aqtar d'ibn abd Al-Mac'm Al-Hmyari(Leiden 1958)
Description de l'Espagne de Razi"Al.lanxalus" XVIII(1953)
- LEWIS, A.R. Cataluña como frontera militar(870-1050)"Anuario de Estudios Medievales"5(1968) pp. 15-29
- LINDLEY, L.F. Cronica Geral de Espanha de 1344(Lisboa 1951)
- LLADONOSA, J. Arnau Mir de Tost"Episod. de la H^a"(Barcelona 1974)
Història de la Ciutat de Lleida(Lleida 1972) 2 v.
La Fuliola. Nou segles d'història(1080-1980)
(Lleida 1980)
- LLADOS, M. Història de la antiga villa hoy ciudad de Tremp
(Tremp 1977 reimpr.)
- LLUIS ALBERT, Arxiduc Torres y atalayas de Mallorca(Palma de Mallorca 1983, reedic.)

- MADOZ, P. Diccionario geográfico-histórico-artístico(Madrid 1846 reed. 1985)
- MAGNI, M.A. Le torri romaniche nel Canton Ticino"Commentari" XVII(1946) pp. 28-43
- MARCA, P. de Marca Hispanica sive limes hispanicas, hoc est, GEOGRAFICA ET HISTORICA DESCRIPTIO Catalonie, Russinoniset circumjacentium populorum, auctore illustrissimo viro Petro de Marca archiepiscopo parisiensi. Stephani Baluzzi tutulensis prefatio ad lectorem Par'isiis MDCXXXVIII(existeix reed. actual)
- MARTIN, G. Geografía de la España musulmana"País"(28 sept. 1986)
- MARSA, F. Influencia de la reconquista en la toponimia catalana VI Congreso de toponimia i antroponimia(Salamanca 1958)
- MATEU, Mª D. Aportación al estudio de la iconografía de Sant Vicente mártir(Barcelona 1961 tesi doctoral; edic. actual)
- MAS, J. Taula del cartulari de St. Cugat del Vallés 3 vols.
- MENENDEZ PIDAL, R. Historia de España vol. VI España cristiana per frai Justo Pérez de Urbel, VI vol. i R. del Arco Garay
- MILA I FONTANALS, M^a De los trovadores de España(Barcelona 1861)
- MILLAS VALLICROSA, J. Els texts d'historiadors musulmans referits a la Catalunya carolíngia"Quaderns de l'I.E.C." (Barcelona 1922)
- Aspectos de la dominación árabe en la región ilerdense (Lleida 1949)
- MINGEON, G. Manuel d'art musulman(Paris 1907)
- MIRET I SANS, J. Investigación histórica sobre el vizcondado de Castellbó, con datos inéditos de los condes de Urgel y los vizcondes de Ager(Barcelona 1900)
- Notes per a la biografia del trobador Guerau de Cabrerà"Estudis Universitaris Catalans"(Barcelona 1910)
- Les cases de Templers i Hospitalers de Catalunya(Barcelona 1910)
- Los manuscritos del padre Joaquin Traggia en la Real

- Academia de la Historia"Revista de la asociación artístico-arqueológica barcelonesa", II nº 5(1897) pp. 366 i ss.
- MIRO I ROSINACH, J.Mª Les torres de guaita i el pilar d'Almenara"Sió", IX nº 105(Agramunt 1972)
Més sobre el pilar d'Almenara"Sió", X nº 116(Agr.1973)
- MONER I SISCAR, J. Historia de la Ribagorza(Fonz 1878) 5 vols.
- MONFAR, D. de Historia de los condes de Urgel(Barcelona 1853)
- MONTANT, Cénac de Histoire des Pyrénées vol. III
- MONTANYA, R. Recull de notes històriques de Besora"Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya"(1918)pp.182-193
- MONTARDIT, J. Aspecto histórico de Ager opuscle
- MORALEJO, S. Artistas, patronos y público en el arte del camino de Santiago"Compostellanum", 3-4(1985) pp.395-430
- MORERA, E. Tarragona cristiana (Tarragona 1897) vol. I
- MUNDO, A. Entorn de la carta de l'abat Oliba a Arnau Mir de Tost "Analecta Montserratina", IV(1962) "Miscel·lània Anselm Albareda" pp. 267-276
Les changements liturgiques en Septimanie et en Catalogne pendant le periode preromane"C. de St. M. de C." 2(1971) pp. 29-42
- MUÑOZ I ROMERO, T. Colección de fueros municipales y cartas pueblas de los reinos de Castilla, Leon, Corona de Aragón y Navarra(Madrid 1847)
- OLVER, N. d' Claríssies per la història dels vescomtes de Girona-Cabrera"Anuari heràldic", I(Barcelona 1917)pp.99-107
- COURSEL, R. Caminantes y caminos"Europa románica"(Madrid 1985)
- PAGES, M. La torre circular i els eremitoris rupestres de Benviu-re, a St. Boi de Llobregat"Acta Mediaevalia", 1(1980) pp. 175-195
La torre rodona de les Corts"Quaderns d'Estudis Medievals", 3(1981) pp. 155-159
Les esglésies pre-romàniques a la comarca del Baix Llo-

- bregat(Barcelona 1983) I.E.C.
- PALOL, P. de Arte hispánico de la época visigoda(Barcelona 1968)
i Hirmer, M. de L'Art en l'Espagne du royaume visigoth
A LA FIN DE L'EPOQUE ROMANE(Paris 1967)
- PASQUAL, P. J. El antiguo obispado de Pallars(Trempe 1875)
Sacra Antiquitatis Cathaloniae(Ms. de BDC) 11 v.
- PEÑA, F. de la Anales de Cataluña s. XVII
- PEROT D'AGER Llibre Rationall de.....(s. XVI BDC Ms. 541)
- PETIT, R. Contribución al estudio de Lérida, segun las fuentes
árabes(Barcelona 1970; tesis de llicenciatura mecano-
grafia)
- PEVSNER, N. Iniciació a l'arquitectura(Barcelona 1969)
- PASTOR, Reyna Estructuras feudales y feudalismo en el mundo me-
diterraneo. Estudi preliminar(Barcelona 1984)
- PIJOAN, J. El arte románico"Summa Artis" vol. XI(Madrid 1973,
6ª edic.)
- PITA MERCE, R. La fortificación antigua de Bilves. Lérida
"Ilerda", XXXVIII(1977) pp. 25-27
El distrito de Lérida en la frontera superior musulma-
na"Ilerda" XXXIII(1972) pp. 211-252
Lérida paleocristiana(Lleida 1973)
Materiales de arqueología de Lérida"Ilerda", XVIII
(1954)
- PLADEVALL, p. Els monestirs catalans(Barcelona 1968) 2 v.
- PLEYAN DE PORTA, J. Album històrich, pintoresch y monumental
de Lleyda y sa provincia(Lleida 1878)
Guía de la comarca del Noguera Pallaresa(Lleida 1885)
- PERELLO, E. La Marca, frontera con los musulmanes en el s. X
"San Jorge", XLVII(1962) pp. 28-33 (veure RIPOLL)
- POCH, J. Cubells(Tàrrrega 1972)
- PLOTZ, R. La peregrinación como fenómeno alto-medieval. Defini-
ción y componentes"Compostellanum", 3-4, XXIX(Santiago
de Compostela 1984)
- POU, J. Mª. Història de la ciutat de Balaguer(Manresa 1913)

- POUNDS, N.J.C. Historia econòmica de la Europa medieval(Barcelona 1981)
- POUS, A. de Notes sur l'evolution de l'archère dans les châteaux féodaux des Pyrenées méditerranéennes entre le xe et le XIVE siècle "Gladius", 14(1965) pp. 67-85
- PUIG I CADAFALCH, J. L'arquitectura romànica a Catalunya, en col.laboració amb FALGUERA, A. de i GODAY, J.(Barcelona 1983; edic. facsímil) 3 vols.
Arquitectura romana a Catalunya(Barcelona 1934)
 "Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans", VII(1921-1926)
Les influences lombardes en Catalogne(Caen 1908)
L'area géographique de l'architecture lombarde à la fin du onzième siècle(Roma 1922)
Le premier art roman(Paris 1928)
La geografia i els orígens del primer romànic"Memòries de l'I.E.C."(Barcelona 1930)
- PUJADES, J. Crònica Universal del Principat de Catalunya(Barcelona 1609)
- PUJOL, P. El reliquiari de Tost"Miscel.lània Puig i Cadafalch" vol. I(1947-1951) pp. 345-348
- QUINTAVALLE, A.C. Romanico Padeno/Civiltà d'Occidente(Firenze 1969) pp. 59-63
- RAZQUIN, F. Los castillos de la Segarra"Ilerda", 1(1943)pp.51-65
- RIPOLL, E vid. PERELLO (el nom és E. RIPOLL PERELLO).
- RIQUER, M. de Història de la Literatura Catalana(Barcelona 1980) vol. I
 i MONREAL, Ll. Els castells medievals de Catalunya (Barcelona 1965) 3 vols.
L'arnés del cavaller(Barcelona 1968)
- RIU, M. Hipòtesi entorn dels orígens del feudalisme a Catalunya "Quaderns d'estudis medievals", 4(1981) pp. 195-208
Aspectes socio-econòmics de la història monàstica "Col.loqui d'història monàstica catalana"(Poblet 1972) pp. 27-42

Las comunidades religiosas del antiguo obispado de Urgel (siglos VIII-XVI)(Barcelona 1961)-Tesi doctoral mecanografiada-

Hàbitat, tècniques i economia rural"Hª de Catalunya Salvat" vol. II

Probables huellas de los primeros castillos de la Cataluña carolingia"San Jorge", 47(Barcelona 1962) pp. 35-39

i BOLOS, J. Observacions metodològiques, esquemes i fitxes de treball per a l'estudi de les sepultures"Acta Mediaevalia" annex (Barcelona 1982) pp. 11-28

La feudalització del camp català"Quaderns d'història econòmica de Catalunya", XIX(1978) pp. 29-46

Problemas arqueológicos de la transición al mundo medieval"Problemas de la prehistoria y la arqueología catalana II Simposio de prehistoria peninsular"(Barcelona 1963) pp. 273-274

Els camins medievals i els ponts de Vallonga i les cases de Posada"Cardener"(Cardona 1985), 2 pp. 68-76

A propòsit dels topònims Barcedana i Llimiana"Butlletí interior de la societat d'Onomàstica"(Barcelona 1981), III pp. 8-10

vegis també les notes dels apartats monogràfics de St. Miquel de la Vall i de Mur.

ROCAFORT, C. Lleida y sa província"Geografía general de Catalunya"(Barcelona 1917)

RORIMER, J.J. Four tombs from les Avellanès and other gothic sepultures"The Metropolitan Museum of Art Bulletin" VIII(N.Y. 1950)

A fourteenth century catalan tomb at the Cloisters and related monuments"The Art Bulletin", XIII(N.Y. 1931)

ROSELL, M. Liber Feudorum Maior(Barcelona 1945-1946) 2 vols.

RUBIO, J. En torno al origen de la palabra blauo"Pirineos", 35-38 (1955)

- RIUS SERRA, J. Cartulari de St. Cugat del Vallés vol. I
- SALRACH, J. Mª Història dels Països Catalans(Barcelona 1981)
2 vols.
- SALCH, Ch.L.; Schmitt, P. i altres Châteaux et guerriers de l'Alsace medieval(Strasbourg 1975)
- SANGES, D. Documents de Guissona del segle XI"Urgellia" III(1980)
pp. 195-307
- SANAHUJA, P. Historia de la villa de Ager(Poblet 1961)
Història de l'antiga ciutat de Balaguer(Balaguer 1930)
Història de la ciutat de Balaguer(Balaguer 1985 reedic.)
Arnau Mir de Tost, caudillo de la reconquesta en terres de Lérida"Ilerda", I(1943) pp. 11-27 i 155-169; II(1944) pp. 7-21; IV(1946) pp.25-55
Arnau Mir de Tost"Revista de Catalunya", 4(1926) pp. 26-39; 5(1926) pp. 627-640; 10(1929) pp. 171-189
- SANS, P. Torres de defensa o de guaita "Oliana", 92(1980) pp. 87-93
- SANT JUST, B. de L'Arxiu de St. Pere d'Ager"Vida Lleidatana" II nº 36
- SANCHEZ ALBORNOZ, Cl. Entorno a los orígenes del feudalismo (Mendoza 1942) vol. II
- SANTACREU, Mª D. Els castells del Berguedà en un document del 1309"XXIII Assemblea intercomarcal d'estudiosos del Centre d'estudis berguedans"(Berga 1979) pp. 101-118
- SCHLOSSER, J. Von El arte de la Edad Media(Barcelona 1981)
- SECRET, M. Una villa señorial catalana en el s. XIV: Sant Llorens de Morunys"Anuario de estudios medievales" VI(Barcelona 1969) pp. 345-349
- SERRATE, J. Las portadas románicas de la Seo antigua de Lérida (Lleida 1973)

- La portada de Sta. Maria del castillo de Cubells(Lleida 1972)
- Memoria para la reconstrucción de la Colegiata de San Pedro de Ager(Lleida 1960; text mecanografiat, sense editar ni paginar)
- SIMSON, O. Von La catedral gòtica(Madrid 1980)
- SOBREQUES, S. Els barons de Catalunya(Barcelona 1970, 3a edic.)
Els grans comtes catalans(Barcelona 1970, 2a edic.)
- SOLDEVILA, F. Història de Catalunya(Barcelona 1962) 3 vols.
Les quatre grans cròniques(Barcelona 1971)
- SITJES, X. El sistema defensiu de Castellar a principis del segle XI"Miscel.lània d'estudis bagencs", 2(1982) pp. 153-157
Les esglésies pre-romàniques de Bages, Berguedà i Cardenar(Manresa 1977)
Els primers castells del Bages"Butlletí del C. E. C. B.", 316(Manresa 1981) pp. 27-31
Castells, guàrdies i torres del Bages"Amics de l'art romànic de la delegació del Bages"(Manresa 1981)
- SERRA RAFOLS, E. Ordinacions de la vila d'Ager. s. XIII"Revista Jurídica de Catalunya", XXV(1929)
ibid. "Pirineos", V(1949) nº 11-12 pp. 219-248
- SUAREZ, L. Historia social y económica de la Edad Media Europea (Madrid 1969)
- SUREDA, J. La pintura romànica a Catalunya(Madrid 1982)
- TARRACO, E. El mòdul de la portada de Ripoll"Actas XXIII congreso de Historia del arte"(Granada 1973) vol. I pp. 537-545
Aproximación expositiva a la estructura compositiva del Pòrtico de la Gloria de la Catedral de Santiago Compostela"Actas(comunicación) VI Congrès del CEHA (Santiago de Compostela 1986)
- TARRADELL, M. Imagen del arte ibérico(Barcelona 1977)
- TAINÉ, H. Filosofia del arte(Barcelona 1960)

- TORTOSA, J. La conquista de Lérida"Ilerda", XVII(1953)
- THESAURUS/Estudis(Barcelona 1986) Caixa de Catalunya
- TIRON, Abate Historia y trajes de los órdenes religiosos
- VALVERDE, H. Historia de la arquitectura(Mèxic 1978, 6a edic.)
- VALLE, J.C. Las cornisas sobre arquites en la arquitectura románica del noroeste de la península ibérica"Compostellanum", XXIX-3-4(Santiago de Compostela 1984) pp. 291-353
- VALLS I TABERNER, J. Les constitucions de Pau i Treva de Deu del comtat d'Urgell de 1187"Revista Jurídica de Catalunya", XXXIV(1928) pp. 354-356
- Els comtats de Pallars i Ribagorça a partir del s. XII"Obres Completes de.....", IV(Barcelona 1961)
- VAUCHEZ, E. La spiritualité du Moyen Age Occidental. VIIIe-XIIe siècles(Paris 1973)
- VAZQUEZ DE PARGA, L; LACARRA, J.Mª i RIU, Uría Las peregrinaciones a Santiago de Compostela(Madrid 1948-1949) 3 v.
- VERGNOBLE, E. Chronologie et méthode d'analyse: Doctrines sur les debuts de la sculpture romane en France"C. de St. Michel de C.", 9(1978) pp. 141-162
- VERRIE, F. P. L'arquitectura romànica a "Art Català"(Barcelona 1965) vol. I pp. 137-170
- VIDAL, M. El romànic de l'Alt Urgell(Barcelona 1977)
- VILLANUEVA, J. Memorias cronológicas de los condes de Urgel(Balaguer 1976; transcripció de C. Cortés; pròlg de E. Corredera)
- Viaje literario a las iglesias de España (València 1921) vol. IX
- VIGUERA, M.J. i CORRIENTE, F. trad. de Ibn Hayyan Crónica del califa abdarrahman III an-nasir(912-947)(Saragossa 1981)
- VIVES, C. Usajes y demás derechos de Catalunya(Barcelona 1961)
- WHITEHILL, W.M. L'art romànic a Catalunya(Barcelona 1973) s. XI
- WILLIAMS, J. La arquitectura del camino de Santiago"Compostella-

- num', XXIX-3-4(Santiago de Compostela 1984) pp.267-290
- YARZA, J. Arte y arquitectura en España, 500-1250(Madrid 1979)
La Edad Media vol. II^{Ha} del arte hispánico"(Madrid 1980)
- Aproximación estilística i iconográfica a la portada de Santa Maria de Coved"Quaderns d'estudis Medievals" 9(1982) pp. 535-556
- La peregrinación a Santiago y la pintura y miniatura románicas"Compostellanum", XXX-3-4(1985) pp.369-394
- ZADORA, E. Construction de châteaux et fondation de paroisses en Anjou au Xe-XIe siècles"Archeologia Médiévale", 9 (1979) pp. 115-127
- ZURITA, J. Anales de la Corona de Aragón(Saragossa 1562)

Advertiment: Fem constar la mancança d'alguns títols bibliogràfics que ressenyem en notes d'alguns apartats monogràfics molt específics.

Abreviatures de revistes:

- Q. d'E. M. ....Quaderns d'Estudis Medievals
 CEHA .....Congreso Español de Historia del Arte
 I.E.I. .... Institut d'Estudis Ilerdencs
 I.E.C. .... " " Catalans
 E.E.M.C.A. ... Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón
 A. de H. del D.E. ... Anuario de H^a del Derecho Español
 C. de St. M. de C. ... Cahiers de St. Michel de Cuxa

En el moment que anàvem a relligar la tesi, acaba d'aparèixer el volum I de la Història de l'Art Català d'Edicions 62, que aplega un treball de síntesi sobre el període que estudiem, pel qual hem cregut convenient afegir-lo

Núria de Dalmasas i A. José i Pitarch E's inicis i l'art romànic. Segles IX-XII (Barcelona 1986).